

Κατά το Μεσαίωνα η ζωή των ανθρώπων ρυθμίζεται από τις χριστιανικές τελετές και γιορτές. Κάθε μέρα φέρει το όνομα ενός αγίου και το ρολόι του ενοριακού ναού μετρά τον καθημερινό χρόνο. Τα μυστήρια, όπως η βάπτισμα και ο γάμος, σηματοδοτούν τα μεγάλα βήματα της ζωής των χριστιανών.

Η Ειρήνη του Θεού

Ακολουθώντας το παράδειγμα των προκατόχων μου [...] εγώ ο Αρχιεπίσκοπος της Μπορντό με τους επισκόπους μου [...] στη Σύνοδο του Σαρού (989) λάβαμε τα παρακάτω αποφάσεις:

-Θα αφορίζεται όποιος εισβάλλει και βιαιοπραγεί σε εκκλησία ή τη ληστεύει.

-Θα αφορίζεται όποιος ληστεύει φτωχό. Όποιος αφαιρεί από χωρικό ή και γενικά από οποιοδήποτε φτωχό πρόβατο, βόδι, κατσίκια, γαϊδούρι, ή γουρούνι θα αφορίζεται, εκτός αν επανορθώσει.

-Θα αφορίζεται όποιος με οποιοδήποτε τρόπο βλάπτει κληρικό [...]

O. Thatcher and E. McNeal, A Source Book of Medieval History, New York, 1905, 412. Παρόμοιες αποφάσεις λήφθηκαν στο Μποβέ το 1023, στην Μπουρζ το 1038 και αλλού.Τους κανόνες αυτούς υπόσχονταν να τηρήσουν με όρκο οι φεουδάρχες και οι αστοί.

Το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα επηρεάζει αποφασιστικά όλες τις πτυχές της ζωής του μεσαιωνικού ανθρώπου. Η έλλειψη όμως πνευματικής καθοδήγησης από την Εκκλησία οδηγεί στη διαμόρφωση λαϊκής θρησκευτικότητας με αποκλίσεις από τα επίσημα δόγματα. Ταυτόχρονα, το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την έλλειψη μόρφωσης οδηγεί το λαό σε δεισιδαιμονίες και προλήψεις, τις οποίες αντιμετωπίζει με τη μαγεία.

Η Εκκλησία χρησιμοποιεί μέρος από τα πλούτη της για να βοηθήσει τους φτωχούς και τους ασθενείς, ιδρύοντας και συντηρώντας νοσοκομεία και άλλα ευαγή ιδρύματα. Παράλληλα, διασώζει την πολιτιστική κληρονομιά και οργανώνει την εκπαίδευση. Στα μοναστήρια οι μοναχοί αντιγράφουν τα χειρόγραφα και ιδρύουν τα πρώτα σχολεία. Αργότερα, κυρίως από τον 11ο αιώνα, αναπτύσσονται τα επισκοπικά σχολεία στις πόλεις. Πάπες και επίσκοποι θέτουν υπό την προστασία τους τα πανεπιστήμια

Η Ανακωχή του Θεού

Ντρογκό, επίσκοπος της Τερουάν, και ο κόμης Μπλαντίν [...] αυτοί είναι οι όροι τους οποίους πρέπει να τηρείτε κατά την περίοδο που ονομάζεται Η ανακωχή του Θεού και η οποία θα ισχύει από τη δύση του ηλίου της Τετάρτης μέχρι την ανατολή του ηλίου της Δευτέρας.

-Κατά την περίοδο αυτή απαγορεύεται σε οποιοδήποτε βιαιοπραγήσει, να τραυματίσει ή να σκοτώσει άλλον. Απαγορεύεται, επίσης, να επιτεθεί, να αρπάξει ή να καταστρέψει κάστρο, πόλη ή αγρόκτημα.

-Αν κάποιος παραβεί αυτήν την ανακωχή, θα του επιβληθεί ποινή εξορίας τριάντα ετών, αφού πρώτα επανορθώσει τη ζημιά.

-Όλοι όσοι συναναστρέφονται αυτόν τον άνθρωπο, τον συμβουλεύουν ή τον βοηθούν θα αφορίζονται μέχρι να δώσουν ικανοποίηση [...]

-Κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου απαγορεύονται οι εκστρατείες και οι εχθροπραξίες.

- Όλοι οι έμποροι και κάθε άλλος ξένος που περνούν μέσα από τη γη σας (φέουδο) να αντιμετωπίζονται ειρηνικά

-Η ανακωχή αυτή ισχύει, επίσης, όλη την περίοδο από την έναρξη των νηστειών των Χριστουγέννων μέχρι τα Θεοφάνια, από την έναρξη των νηστειών του Πάσχα μέχρι το Πάσχα και από τη γιορτή της Αναλήψεως μέχρι τη γιορτή της Πεντηκοστής.

O. Thatcher and E. McNeal, ό. π. 417-18.

■ Ποιες πληροφορίες αντλούμε και από τις δύο πηγές για τη βία στη μεσαιωνική κοινωνία και πού οφείλεται αυτή;

■ Ποιους αφορούν οι κανόνες αυτοί και ποιοι προστατεύονται;

τα οποία αρχίζουν να ιδρύονται από τα τέλη του 12ου αιώνα.

Παράλληλα, η Εκκλησία προσπαθεί να περιορίσει τη βία και τις λεηλασίες σε βάρος των κληρικών και των απλών ανθρώπων, που προκαλούνται από τις συνεχείς συγκρούσεις των στρατιωτικών δυνάμεων των φεουδαρχών. Για το σκοπό αυτό καθιερώνονται με όρκο και επιβάλλονται με ποινή αφορισμού για τους παραβάτες δύο ρυθμιστικοί κανόνες, η **Ειρήνη του Θεού** και η **Ανακωχή του Θεού**. Με τον πρώτο λαμβάνονται μέτρα για την προστασία των αδυνάτων και με τον δεύτερο απαγορεύονται οι εχθροπραξίες ορισμένες περιόδους του έτους και για το υπόλοιπο διάστημα ορισμένες μέρες της εβδομάδας.

Ερωτήσεις

1. Με αφετηρία το παράθεμα *Ξόρκια και μαγικά* και αξιοποιώντας τις ιστορικές σας γνώσεις, να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:

- Ποιοι παράγοντες οδηγούσαν τους ανθρώπους στη μαγεία το Μεσαίωνα (ξόρκια, μαντεία, μάγισσες κ.ά.);
- Σήμερα οι άνθρωποι καταφεύγουν στη μαγεία; Γιατί;

2. Να μελετήσετε προσεκτικά τις πηγές που αναφέρονται στην *Ειρήνη* και την *Ανακωχή του Θεού*. Πώς επέβαλλε η Εκκλησία τους κανόνες αυτούς και από πού αντλούσε την ισχύ της; Στις σημερινές κοινωνίες ποιος θεσμός καθορίζει τους κανόνες που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και πώς (Να συμβουλευθείτε το βιβλίο της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Γ' τάξης Γυμνασίου);

3. Η καθημερινή ζωή στη μεσαιωνική Ευρώπη

Λέξεις-κλειδιά της ενότητας

Οικογένεια, σχέσεις δύο φύλων-αυλικός έρωτας, κατοικία-κάστρο, διατροφή, ενδυμασία, ψυχαγωγία, προσκυνήματα

■ Οικογένεια και σχέσεις των δύο φύλων

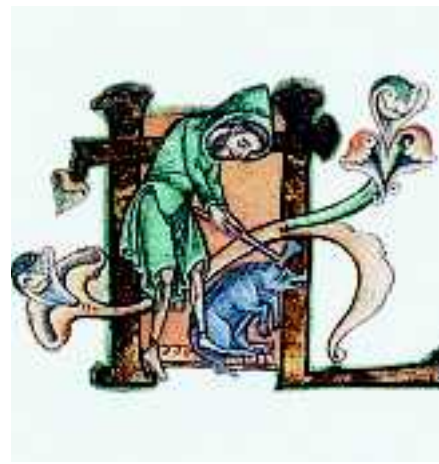
Ο άνθρωποι του Μεσαίωνα θεωρούσαν τη γυναίκα κατώτερη από τον άνδρα. Πίστευαν ότι αυτό έδινε στους άνδρες το δικαίωμα να επιβάλλουν σ' αυτές σωματικές ποινές. Η θέση της άλλαζε υποχρεωτικά όχι μόνο από αιώνα σε αιώνα, αλλά πολύ περισσότερο, από τάξη σε τάξη. Η μοίρα της αριστοκρά-

τισσας ήταν σαφώς καλύτερη από τη μοίρα της γυναίκας του πλούσιου εμπόρου και η θέση των δύο αυτών ήταν πολύ διαφορετική από τη θέση των γυναικών των χωρικών.

Οι σχέσεις των δύο φύλων περιορίζονταν στο πλαίσιο του γάμου. Από το 13ο όμως αιώνα οι εξελίξεις επέτρεψαν και την ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων έξω από το πλαίσιο αυτό. Η τάση αυτή εκφράζεται στα λογοτεχνικά κείμενα της εποχής με το λεγόμενο **ιπποτικό έρωτα**. Ο ιδεώδης ιππότης που εξυμνείται από τον ποιητή είναι εκείνος που με τα κατορθώματά και τη γενναιότητά του

Ο ιππότης και η αγαπημένη του.
Μικρογραφία σε χειρόγραφο
εποχής. Χαϊδεβέργη, Βιβλιοθήκη.

*Εργασίες στην ύπαιθρο.
Μικρογραφίες από ημερολόγιο
του 12ου αι. Οξφόρδη,
Bodleian Library.
■ Ποιες ασχολίες των χωρικών
απεικονίζονται και σε ποιους
μήνες αντιστοιχούν; Πώς
συνδέονται με την ένδυση και
τη διατροφή τους; Τι συμβολίζει
η πρώτη εικόνα;*

προσπαθεί να κερδίσει την καρδιά της αγαπημένης του και να βρει το δρόμο της αρετής και του καλού.

■ Κατοικία

Ο ρυθμός της ζωής των χωρικών προσδιορίζεται από την ανατολή και τη δύση του ήλιου και η παραμονή τους στο σπίτι είναι περιορισμένη. Το αγροτικό σπίτι κατασκευάζεται από λάσπη και άχυρα ή ξύλο. Περιλαμβάνει ένα και μοναδικό δωμάτιο με φτωχό εξοπλισμό. Παρόμοια είναι και η θέση των εργατών και των τεχνιτών στις πόλεις, οι οποίοι ζουν σε μικρά ξύλινα σπίτια ευάλωτα στη φωτιά, χωρίς χώρους υγιεινής, σε στενούς και ακανόνιστους δρόμους.

Οι ευγενείς, όταν δε βρίσκονται σε πόλεμο, απολαμβάνουν μια άνετη ζωή στο κάστρο τους, που είναι σύμβολο ασφάλειας και ισχύος. Η πέτρα με την οποία είναι κτισμένα τα κάστρα αποτελεί δείγμα γοήτρου και πλούτου. Οι πλούσιοι αστοί, θέλοντας να μιμηθούν τους ευγενείς, κτίζουν τα σπίτια τους στις πόλεις με το ίδιο υλικό. Το κάστρο, καθώς ταυτίζεται με το κύρος ενός ατόμου ή μιας οικογένειας, συχνά ισοπεδώνεται, όταν ο κάτοχός του νικιέται.

Παρόμοια, στην πόλη ο πλούσιος που εξορίζεται βλέπει το σπίτι του να γκρεμίζεται ή να καίγεται.

■ Διατροφή

Οι χωρικοί αρκούνται στα λίγα. Το κύριο συστατικό της διατροφής, το οποίο διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, συμπληρώνεται από προϊόντα που παράγουν ή συλλέγουν. Η διατροφή τους στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στα προϊόντα που παράγει η περιοχή τους. Η συνήθεια να συνοδεύεται το φαγητό με ψωμί διαδίδεται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις από το 12ο αιώνα. Με τα χοιροσφάγια, τη σφαγή δηλαδή των γουρουνιών, του Δεκεμβρίου οι χωρικοί διοργανώνουν συμπόσια και εξασφαλίζουν τα βασικά γεύματά τους το μακρύ χειμώνα. Σε όλες τις περιπτώσεις το κρασί αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα.

Για τα κυρίαρχα στρώματα της κοινωνίας, αντίθετα, η διατροφή αποτελεί ευκαιρία για να εκδηλώσουν την ανωτερότητά τους. Η πολυτελής διατροφή τους περιλαμβάνει, βέβαια, όλα τα διαθέσιμα προϊόντα, πλούσιο κυνήγι, καρυκεύματα, σπάνια εδέσματα που ετοιμάζουν οι μάγειροι και άφθονο κρασί.

Το πέρασμα του Αγίου Γοθάρδου

[...] Την επομένη έφυγα και έφτασα στα πόδια του Περάματος του Αγίου Γοθάρδου, ψηλά πάνω στις Άλπεις. Την άλλη μέρα συμπληρώσαμε τις αναγκαίες προετοιμασίες και αρχίσαμε να ανεβαίνουμε. Ήταν τέλος Αυγούστου και το χιόνι έλιωνε από τη ζέση. Έκανε έτσι το πέρασμα εξαιρετικά δύσκολο. Ο κόσμος, στα μέρη αυτά, χρησιμοποιεί βόδια που είναι συνηθισμένα στα μονοπάτια. Ένα βόδι πάει μπροστά σέρνοντας, από ένα μακρύ σχοινί, μια ρυμούλκα που μοιάζει με αλυσιστική μηχανή της Καστίλης. Ο ταξιδιώτης κάθεται πάνω σ' αυτή, ενώ το άλογο του, που το κρατάει από τα γκέμια, ακολουθεί. Αν συμβεί κάποιο ατύχημα- μόνο το βόδι θα κινδυνέψει. Ακόμη πριν μπουν στις στενές κλεισούρες, ρίχνουν μερικές βολές για να πέσουν από ψηλά τα τυχόν ασταθή χιόνια. Γιατί, τέτοιες χιονοστιβάδες, θάβουν καμιά φορά τους ταξιδιώτες.

Από την περιγραφή του ισπανού προσκυνητή Πέρο Ταπούρ, στο: *Marjorie Rowling, Η Καθημερινή Ζωή στο Μεσαίωνα*, εκδ. Παπαδήμα, 1992, 118-119.

■ Ενδυμασία

Η σημασία του ενδύματος είναι μεγάλη, αφού προσδιορίζει κάθε κοινωνική κατηγορία. Έτσι, κάθε ομάδα σπεύδει να αποκτήσει τη δική της στολή.

Οι μοναστηριακοί κανόνες ορίζουν ακριβώς την ενδυμασία των μοναχών. Μάλιστα, κάθε μοναχικό τάγμα έχει τη δική του χαρακτηριστική στολή. Το ίδιο κάνουν οι φεουδάρχες, οι ιππότες, οι άρχοντες, και οι συντεχνίες.

Η ενδυματολογική πολυτέλεια είναι χαρακτηριστικό των πλουσίων. Εκδηλώνεται με την ποιότητα και την ποσότητα του υφάσματος, καθώς και με την ποικιλία των αποχρώσεων. Η γούνα, ένδυμα με μεγάλη πρακτική και οικονομική σημασία, είναι σύμβολο πλούτου και δύναμης. Τα ακριβότερα και ωραιότερα υφάσματα είναι τα μεταξωτά. Το γυναικείο ένδυμα κονταίνει και μακραίνει ανάλογα με τη χρονική περίοδο και τη μόδα, ενώ δε λείπουν και τα σχετικά επικριτικά σχόλια των ηθικολόγων. Οι χωρικοί ντύνονται με απλά και χοντρά ρούχα χωρίς να έχουν την πολυτέλεια της ποικιλίας και των αποχρώσεων.

■ Ψυχαγωγία

Αφού ικανοποιηθούν οι βασικές ανάγκες επιβίωσης, ο μεσαιωνικός άνθρωπος απολαμβάνει τη γιορτή και το παιχνίδι, όσο το επιτρέπουν βέβαια οι συνθήκες και οι κανόνες της Εκκλησίας. Το κάστρο, η εκκλησία και η πόλη αποτελούν τους χώρους επικοινωνίας και ψυχαγωγίας.

Οι θρησκευτικές λειτουργίες είναι ευκαιρία συνάντησης των ανθρώπων. Στο κάστρο, συμπόσια, αγώνες με κονταροκτυπήματα, θεάματα με τροβαδούρους, ταχυδακτυλοουργούς και χορευτές διαδέχονται το ένα το άλλο και προσελκύουν μεγάλο πλήθος. Στην πόλη ο λαός ενθουσιάζεται με τους γελοιοποιούς και διάφορα παιχνίδια. Όλοι παρασύρονται από τη μουσική, το τραγούδι και το χορό. Όλες οι κοινωνικές τάξεις, ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες, μετατρέπουν τις οικογενειακές γιορτές σε δαπανηρές τελετές, οι γάμοι αφήνουν τους αγρότες πιο φτωχούς για χρόνια και τους άρχοντες για μήνες.

■ Ταξιδιώτες και προσκυνητές

Παρά τις δυσκολίες η κινητικότητα των ανθρώπων του Μεσαίωνα είναι σχετικά μεγάλη. Μοναχοί, φοιτητές, διανοούμενοι και αγρότες ταξιδεύουν συνεχώς. Τα πρωτεία, όμως, κατέχουν, οι προσκυνητές. Άνδρες και γυναίκες ταξιδεύουν για να εκπληρώσουν κάποιο τάμα και να προσκυνήσουν κάποιο θαυματουργό λείψανο αγίου σε ένα μοναστήρι ή εκκλησία. Κυρίως, όμως, ο προορισμός των προσκυνητών ήταν ένα από τα τρία μεγάλα προσκυνήματα της δυτικής χριστιανοσύνης, δηλαδή η Ρώμη, τα Ιεροσόλυμα και ο άγιος Ιάκωβος της Κομποστέλλα στην Ισπανία. Για τους χριστιανούς του Μεσαίωνα το προσκύνημα σε ένα από τους ιερούς τόπους ήταν μια δυνατή συγκίνηση και όνειρο ζωής. Αυτό τους βοηθούσε να υπομείνουν τις μεγάλες ταλαιπωρίες και τους κινδύνους ενός μεσαιωνικού ταξιδιού από θάλασσα και ξηρά.

Ερωτήσεις

1. Συζήτησε με τους συμμαθητές σου για τις δυσκολίες που συναντούσαν οι προσκυνητές και για τους τρόπους με τους οποίους τους αντιμετώπιζαν.
2. Επισκεφθείτε το κάστρο (βυζαντινό ή φράγκικο) της περιοχής σας. Να το περιγράψετε και να βρείτε πληροφορίες για την ιστορία του και για τα γεγονότα που σχετίζονται με αυτό.

4. Λογοτεχνία, Επιστήμη και Τέχνη της Μεσαιωνικής Ευρώπης

Περιπλανώμενοι μουσικοί.
Μικρογραφία από ισπανικό χειρόγραφο (1529). Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Το κεντρικό κλίτος της εκκλησίας του Αγίου Σερνέν (11ος-12ος αι.)

Ένα από τα κλίτη του καθεδρικού ναού της Αμιένης (13ος αι.)

■ Να συγκρίνετε το σχήμα των τόξων στους δύο ναούς.

Η κοίμηση της Θεοτόκου. Γλυπτό από τον καθεδρικό ναό του Στρασβούργου (13ος αι.).

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Εθνικές γλώσσες, λογοτεχνία, επιστήμη, αλχημεία, πανεπιστήμια, εεχνολογία, ρομανικός-γοθτικός ρυθμός

■ Λογοτεχνία

Τα λατινικά ήταν για αιώνες η γλώσσα των συγγραμμάτων. Οι εξελίξεις, όμως, από τον 11ο αιώνα ευνόησαν την ανάπτυξη των εθνικών γλωσσών και στο γραπτό λόγο με παράλληλη υποχώρηση της λατινικής. Οι λαοί της Ευρώπης, διαβάζοντας την εθνική λογοτεχνία τους, συνειδητοποιούσαν την εθνική τους ταυτότητα.

Την εποχή αυτή παράγονται και διαδίδονται αξιόλογα λογοτεχνικά έργα, όπως το *Άσμα του Ρολάνδου* στα γαλλικά και το *Έπος των Νιμπελούγκεν* στη γερμανική. Κατά το 13ο και 14ο αιώνα, τα έμμετρα ιπποτικά μυθιστορήματα με θέμα τον έρωτα γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλή χάρη στους **τροβαδούρους**. Την ίδια περίοδο παρατηρείται πνευματική δραστηριότητα σε πολλές πόλεις της Ευρώπης, όπως στο Παρίσι, στην Αβινιόν, στη Νάπολη, στη Βενετία και αλλού. Σημαντικό κέντρο πνευματικής άνθησης είναι και η Φλωρε-

ντία, όπου ζουν και δημιουργούν οι τρεις κορυφαίοι εκπρόσωποι της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας ο **Δάντης** (1265-1321), ο **Πετράρχης** (1304-1374) και ο **Βοκκάκιος** (1313-1375). Με το πρωτοποριακό έργο τους προαναγγέλλουν τη νέα εποχή και θεωρούνται πρόδρομοι του κινήματος του ανθρωπισμού.

■ Επιστήμη

Κατά τη μεσαιωνική περίοδο η Εκκλησία απαγόρευε κάθε καινοτομία που δε συμφωνούσε με τις επίσημες θέσεις της. Παρ' όλα αυτά η αναζήτηση νέων γνώσεων συνεχίστηκε. Το επιστημονικό ενδιαφέρον στρέφεται, εκτός από τη θεολογία, και σε πολλούς άλλους τομείς της γνώσης, όπως τη φιλοσοφία, την αστρονομία, τη βοτανολογία, τη ζωολογία και την ιατρική. Στον εμπλουτισμό των επιστημονικών γνώσεων συνέβαλε και η επαφή της Δύσης με τον αραβικό πολιτισμό και με τα έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, ορισμένα από τα οποία έγιναν γνωστά στη Δύση μέσω αραβικών μεταφράσεων.

Οι μεταφράσεις αραβικών έργων βοήθησαν να εισαχθεί στο δυτικό χριστιανικό κόσμο η **αλχημεία** η οποία είναι κράμα χημείας, φιλοσοφίας, αστρολογίας

Ο Ευαγγελισμός (μέσα 12ου αι.). Υαλογράφημα παραθύρου από τον καθεδρικό ναό της Σαρτρ.

και αποκρυφισμού. Οι αλχημιστές, τους οποίους ο κόσμος θεωρούσε μάγους, είχαν την πεποίθηση ότι τα σώματα μπορούσαν να αλλάξουν υπόσταση με τη βοήθεια ενός παράγοντα που ονόμαζαν **φιλοσοφική λίθο**. Με τον τρόπο αυτό πίστευαν ότι ήταν δυνατό τα χωρίς αξία μέταλλα να μετατραπούν σε ασήμι ή χρυσάφι και να βρεθεί το ελιξήριο της ζωής, που θα έκανε αθάνατο όποιον το έπινε.

Στα τέλη του 12ου αιώνα ιδρύθηκαν τα πρώτα πανεπιστήμια στο Παρίσι, τη Μπολόνια και την Οξφόρδη με την υποστήριξη και τον έλεγχο της Εκκλησίας. Οι επιστημονικές συζητήσεις που γίνονται στα ιδρύματα αυτά συντελούν στην προώθηση νέων επιστημονικών απόψεων. Στον τομέα αυτό μεγάλη ήταν η συμβολή του ιταλού θεολόγου **Θωμά Ακινάτη** (1224-1274) που πέτυχε γόνιμο συγκερασμό της χριστιανικής με την αριστοτελική σκέψη. Περισσότερο πρωτόπυρος ο άγγλος φιλόσοφος και μελετητής του Αριστοτέλη **Ρογήρος Βάκων** (1214-1294) πρότεινε την πειραματική μέθοδο στην επιστήμη.

Στον τομέα της τεχνολογίας εκτός από τις προόδους για τις οποίες έχει γίνει ήδη λόγος, αξιόλογη είναι η τεχνική της υαλογραφίας, της ζωγραφικής δηλαδή σε γυαλί, και της ελαιογραφίας. Σημαντικές τεχνολογικές πρόοδοι θεωρούνται, επίσης, η εφεύρεση του πυροβόλου όπλου τον 14ο αιώνα καθώς οι νέες μέθοδοι κατασκευής χαρτιού.

■ Τέχνη

● Αρχιτεκτονική

Από το τέλος του 10ου αιώνα χάρη στην αναθέρμανση της οικονομίας και της τεχνικής προόδου η Δύση καλύπτεται από πλήθος ευρύχωρων εκκλησιών **ρομανικού ρυθμού**. Η έκφραση **ρομανική τέχνη** δημιουργήθηκε από τους ειδικούς το 19ο αιώνα για να τονιστεί ότι στα οικοδομήματα αυτά οι γερμανικοί λαοί συνδύασαν στοιχεία της ρωμαϊκής τέχνης και της δικής τους καλλιτεχνικής παράδοσης.

Ο **ρομανικός ρυθμός** συνδυάζει το συριακό σχέδιο σε σχήμα σταυρού με εκείνο των ρωμαϊκών βασιλικών. Έχει ως κύρια χαρακτηριστικά τη συμπαγή δομή, τις αψίδες, τα ημικυκλικά τόξα, τους λίθινους θόλους και τους πύργους των κωδωνοστασίων, τη χρήση της γλυπτικής του ανθρώπινου σώματος στο εξωτερικό του ναού και τις τοιχογραφίες στο εσωτερικό, που αναπαριστούν σκηνές από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη. Εκκλησίες ρομανικού ρυθμού κτίστηκαν σε ολόκληρη τη ρωμαιοκαθολική Ευρώπη. Χαρακτηριστικό δείγμα του ρυθμού αυτού είναι ο ναός του Αγίου Σερνέν (11ος-12ος αι.) στην Τουλούζη της Γαλλίας.

Στη διάρκεια του 12ου αιώνα στη βόρεια Γαλλία αναπτύσσεται ένας νέος τύπος λατρευτικών κτισμάτων, τα οποία στην Αναγέννηση χαρακτηρίστηκαν **γοθτικά** από περιφρόνηση για τα έργα του Μεσαίωνα. Σε αντίθεση με τη ρομανική, η **γοθτική αρχιτεκτονική** δεν περιορίστηκε μόνο στους ναούς, αλλά επεκτάθηκε σε πολλά δημόσια και ιδιωτικά κτίρια. Τα ωραιότερα γοθικά μνημεία είναι οι καθεδρικοί ναοί που οι επίσκοποι κτίζουν στην καρδιά της πόλης για να υπογραμμίσουν τον κυρίαρχο ρόλο της χριστιανικής θρησκείας.

Τα χαρακτηριστικά του γοθικού ρυθμού είναι το μεγάλο ύψος και ο μεγάλος όγκος, τα οξυκόρυφα τόξα, η χρησιμοποίηση εξωτερικών αντηρίδων για τη στήριξη των τοίχων και τα μεγάλα παράθυρα. Τα τελευταία επιτρέπουν το φωτισμό του ναού με άπλετο φως και είναι κοσμημένα με **υαλογραφήματα** (βιτρό) που αντικαθιστούν τις τοιχογραφίες. Η γοθική θρησκευτική αρχιτεκτονική επεκτάθηκε σε πολλές περιοχές της δυτικής Ευρώπης. Σημαντικά αριστουργήματα της τέχνης αυτής είναι η Παναγία των Παρισίων (12ος-13ος αι.), οι καθεδρικοί ναοί της Σαρτρ (12ος-13ος αι.), της Ρενς (13ος αι.) και άλλων τόπων

● Γλυπτική

Από την εποχή του ρομανικού ρυθμού αρχίζει να χρησιμοποιείται ο γλυπτός διάκοσμος στους ναούς

της Δύσης. Ενώ ο ρομαντικός ρυθμός εστιάζεται περισσότερο στο φυτικό και ζωικό διάκοσμο και λιγότερο στον άνθρωπο, η γοθτική γλυπτική είναι επικεντρωμένη στο ανθρώπινο στοιχείο. Οι ανθρώπινες κινήσεις αποδίδονται με θεατρικότητα και το ανθρώπινο συναίσθημα αποδίδεται εντονότερα. Τα χαρακτηριστικά αυτά δείχνουν την επίδραση της ελληνιστικής τέχνης που γίνεται εμφανής από το 13ο αιώνα.

● Ζωγραφική

Μέχρι το 10ο αιώνα η ζωγραφική της Δυτικής Ευρώπης είναι επηρεασμένη από τη βυζαντινή. Από το 11ο όμως αιώνα αρχίζει να στρέφεται σε κοσμικά θέματα. Χωρίς να εγκαταλείπονται τα παραδοσιακά θρησκευτικά θέματα, παρατηρούνται απεικονίσεις ηγεμόνων και τεχνιτών, φοιτητικές σκηνές, αλληγορικές παραστάσεις των Μουσών και των αμαρτημάτων. Ο δανεισμός στοιχείων από την κλασική αρχαιότητα είναι φανερός στις γεμάτες κίνηση και συναίσθημα μορφές.

● Μουσική

Στη Δύση, η λειτουργική ποίηση γράφεται στη λατινική και η Εκκλησία αρχικά υιοθετεί την εκκλησιαστική μουσική της Ανατολής. Τον 4ο αιώνα ο επίσκοπος Μεδιολάνων (Μιλάνου) **Αμβρόσιος** συνδυάζει τα λειτουργικά πρότυπα της Ανατολής με τη λαϊκή μουσική παράδοση της Δύσης και συνθέτει νέους ύμνους, που έλαβαν το όνομα **Αμβροσιανό Μέλος**. Τον 6ο αιώνα ο πάπας **Γρηγόριος** αξιοποιεί την προηγούμενη εκκλησιαστική μουσική παράδοση και δημιουργεί ένα νέο είδος μουσικής, το λεγόμενο **Γρηγοριανό Μέλος**. Η σημειογραφία της μουσικής αυτής είναι **νευματική**, δηλαδή δηλώνεται με τό-

νους, τελείες και σημεία.

Η εμφάνιση της **πολυφωνίας** συντελεί, ώστε να παραγκωνιστεί σταδιακά το μονοφωνικό Γρηγοριανό Μέλος και να εμπλουτιστεί περισσότερο η δυτική εκκλησιαστική μουσική. Αυτό συμβαίνει, ιδιαίτερα μετά τον 9ο αιώνα, όταν επιτρέπεται η χρήση οργάνων στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Μεγάλη ανάπτυξη γνωρίζει στη Δύση το θρησκευτικό μουσικοθεατρικό θέαμα που εμφανίζεται με τρεις μορφές: ως **Λειτουργικό Δράμα** (από το 10ο αι.), ως **Θαύμα**, όπου το θαύμα λειτουργεί ως λύση στο αδιέξοδο, οδηγεί στη λύτρωση ή την κάθαρση (από το 12ο αι.), και ως **Μυστήριο**, που πλησιάζει περισσότερο στην καθαρά θεατρική μορφή (από το 15ο αι.).

Η δυτική **κοσμική ποίηση** και **μουσική** διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή και από λαό σε λαό. Τον 8ο αιώνα αρχίζει να αναπτύσσεται το πρώτο σύστημα πολυφωνίας, το **Όργανουμ**, το οποίο στηρίζεται πάνω σε αρχαία μουσικά όργανα. Τα πολυφωνικά συστήματα εξελίσσονται στη συνέχεια παράλληλα με την επινόηση νέων μουσικών οργάνων.

Από τον 11ο αιώνα αρχίζει να διαδίδεται στη Δύση το πνεύμα του ιπποτισμού χάρη στα τραγούδια των περιπλανώμενων τραγουδιστών, που ονομάζονται **τροβαδούροι** (trouvar-trobar:επινοώ) στη νότια Γαλλία και **τρουβέροι** στη βόρεια. Πρόκειται για μουσικούς και συνθέτες οι οποίοι στην πλειονότητά τους ήταν ευγενείς. Τον 13ο αιώνα εμφανίζονται στη Γερμανία οι **ερωτοτραγουδιστές**, αντίστοιχοι των τροβαδούρων της Γαλλίας, και από το 14ο αιώνα οι **αρχιτραγουδιστές**, που ιδρύουν σχολές μουσικής.

Ερωτήσεις

1. Ο γοθτικός ρυθμός συνδυάζει τα επιτεύγματα του μεσαιωνικού πολιτισμού στους τομείς της οικονομίας, της πνευματικότητας και της τεχνικής. Προσπαθήστε να βρείτε στοιχεία που δικαιολογούν την άποψη αυτή, αφού μελετήσετε πάλι προσεκτικά όλη την ενότητα Η διαμόρφωση της Δυτικής Ευρώπης κατά τα τέλη του Μεσαίωνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΕΥΡΩΠΗ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (15ος -18ος αι.)

Η Ευρώπη από το 13ο αι. εισέρχεται σε τροχιά μεταβολών. Η αναβίωση των πόλεων, η αναζωπύρωση του εμπορίου και το γενικότερο κλίμα αναζήτησης προετοιμάζουν τον άνθρωπο για την Αναγέννηση και τις Ανακαλύψεις (14ος - 16ος αι.). Συγχρόνως, οι νέες συνθήκες προκαλούν τη Μεταρρύθμιση στην Καθολική Εκκλησία (αρχές 16ου αι.).

Οι εξελίξεις που ακολουθούν αλλάζουν την όψη της Ευρώπης. Από τα τέλη του 17ου αι. προβάλλεται εντονότερο το αίτημα για ριζικές μεταβολές στην ανθρώπινη κοινωνία μέσα από το κίνημα Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (1688-1789). Κορύφωση αυτού του κινήματος αποτελεί η Γαλλική Επανάσταση (1789).

Την ίδια εποχή (15ος -18ος αι.) ο Ελληνισμός βρίσκεται υπό ξένη κυριαρχία. Προσπαθεί να επιβιώσει κάτω από αντίξορες συνθήκες χωρίς να απεμπολεί ταυτόχρονα το δικαίωμά του για ελευθερία και ανεξαρτησία.

Στο κεφάλαιο αυτό θα μάθετε:

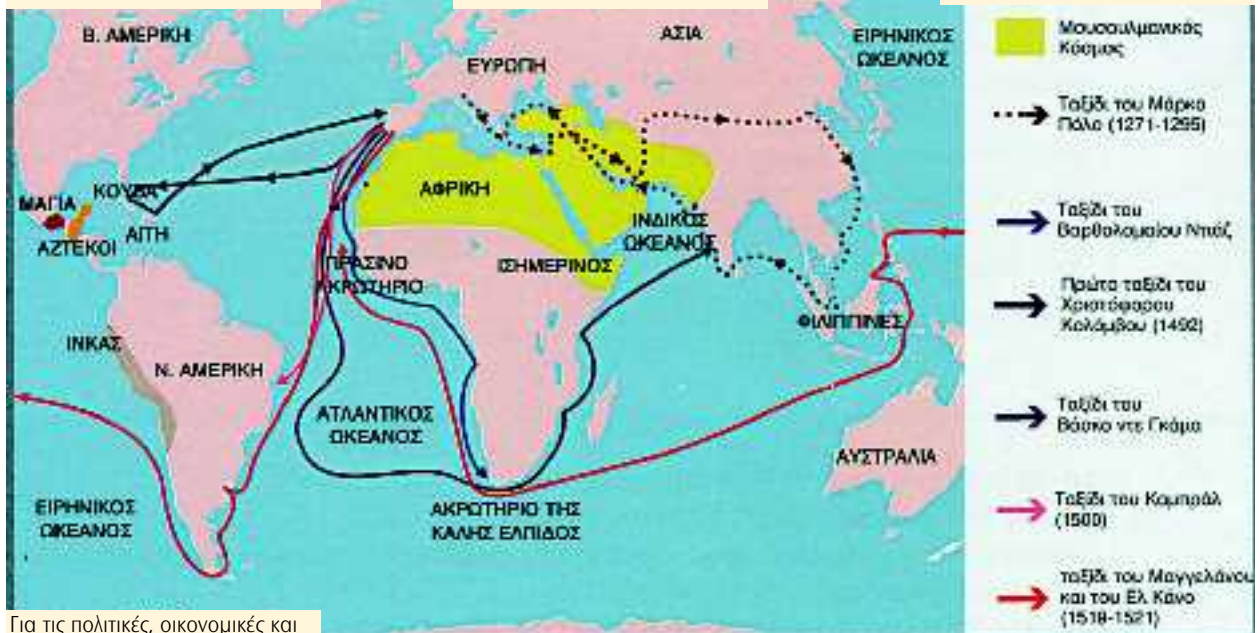
Για τις ανακαλύψεις Νέων Χωρών.
Για τις συνέπειες του ιστορικού αυτού γεγονότος.

Για το κίνημα της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού.

Ποια ήταν η σημασία του κινήματος αυτού για την ανάπτυξη της Ευρώπης κατά τους νεότερους χρόνους.

Τι ήταν η Μεταρρύθμιση.

Ποιες ήταν οι συνέπειες του ιστορικού αυτού γεγονότος.

Για τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.

Οι Ευρωπαίοι ανακαλύπτουν τον κόσμο

Για τις εξελίξεις στις επιστήμες και τις τέχνες.

Ποιες ήταν οι συνθήκες διαβίωσης του Ελληνισμού
κάτω από βενετική και οθωμανική κυριαρχία.
Για τις δυνάμεις συντήρησης και ανανέωσής του.

Για τον παροικιακό Ελληνισμό.

Ο ναός του αγίου Γεωργίου και το Φλαγγινιανό Φροντιστήριο στη Βενετία. Χαλκογραφία. Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο. Η ελληνική παροικία της Βενετίας, μια από τις μεγαλύτερες της Ευρώπης, υπήρξε σημαντικό πνευματικό κέντρο του Ελληνισμού.

Η αποβίβαση του Χριστόφορου Κολόμβου στις ακτές του Νέου Κόσμου

Ι. ΟΙ ΑΝΑΚΑΤΑΤΑΞΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1. Οι ανακαλύψεις

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Μάρκο Πόλο, τεχνικά μέσα, Πορτογαλία-Ισπανία, εξερευνητικά ταξίδια, προκολομβιανοί πολιτισμοί, παγκόσμιο εμπόριο

■ Τα κίνητρα και οι προϋποθέσεις

Ήδη από το τέλος του μεσαίωνα ευρωπαίοι έμποροι, όπως ο βενετός Μάρκο Πόλο, αναζητούσαν χρυσό, καρυκεύματα και αρώματα στην Ανατολή ακολουθώντας το **δρόμο του μεταξιού**.

Όμως, η αποκοπή του δρόμου αυτού, κατά το 15ο αι., αρχικά από τους Άραβες και ύστερα από τους Οθωμανούς ανάγκασε τους Ευρωπαίους να αναζητήσουν πρόσβαση στις αγορές της Ανατολής από τη θάλασσα. Τα οικονομικά κίνητρα, ωστόσο, δεν ήταν τα μοναδικά. Υπήρχαν και άλλα, όπως πολιτικά, θρησκευτικά και επιστημονικά: οι φιλοδοξίες ηγεμόνων, η διάδοση του χριστιανισμού και η ροπή του ανθρώπου προς τη γνώση.

Τα πλούτη της Ιαπωνίας

Στα νησιά αυτά καθώς και στα άλλα γύρω δεν υπάρχει φυτό που να μην ευωδιάζει και να μη χρησιμεύει σε κάτι, όπως η αλόη για να αρκεστούμε σ' αυτήν. Υπάρχουν επίσης πολλά ακριβά καρυκεύματα διαφόρων ειδών...Το χρυσάφι βρίσκεται σε μεγάλες ποσότητες, το ίδιο και οι πολύτιμοι λίθοι. Πραγματικά είναι αξιοθαύμαστο πόσο φθηνά είναι το χρυσάφι και τα άλλα πανάκριβα προϊόντα στα νησιά αυτά. Μόνο που το ταξίδι είναι πάρα πολύ μακρινό και επικίνδυνο.

Από Το Βιβλίο των Θαυμάτων του Μάρκο Πόλο, κεφ.162, 167, στο Marco Polo, *Le devisement du monde, Le livre des merveilles, t.II, La Découverte/Maspero, Παρίσι, 1983, 412.*

- Γιατί τα προϊόντα που αναφέρει ο Μάρκο Πόλο ήταν περιζήτητα και πανάκριβα στην Ευρώπη;
- Διάβασε με προσοχή τις φράσεις «Μόνο που...επικίνδυνο». Τι εννοούσε ο Μάρκο Πόλο και πώς το διάβασαν οι Ευρωπαίοι της περιόδου των ανακαλύψεων;

Από το 13ο αι. τα ταξίδια άρχισαν να γίνονται σταδιακά ευκολότερα και ασφαλέστερα χάρη σε μια σειρά νέων τεχνικών μέσων: της **πυξίδας**, του **αστρολάβου**, που ήταν όργανο προσδιορισμού του γεωγραφικού πλάτους με βάση την παρατήρηση των άστρων, και των **πορτολάνων**, που ήταν ναυτικοί χάρτες. Παράλληλα, ένας νέος τύπος πλοίου, η **καραβέλα**, συνδύαζε χωρητικότητα, ταχύτητα και ασφάλεια.

Αν προστεθεί στις καινοτομίες αυτές και η αντίλη-

ψη για τη σφαιρικότητα της γης που κέρδιζε συνεχώς έδαφος, οι Ευρωπαίοι ήταν τώρα έτοιμοι για τη μεγάλη περιπέτεια των ανακαλύψεων.

■ Τα εξερευνητικά ταξίδια

Οι Πορτογάλοι, επιδιώκοντας να ανακαλύψουν δρόμο προς τις Ινδίες πλέοντας γύρω από την Αφρική, οργάνωσαν αλληπάλληλες εξερευνητικές αποστολές. Τελικά ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε, όταν ο **Βάσκο ντε Γκάμα** (1469-1524) έφθασε το 1498 στο Κάλικουτ των Ινδιών.

Ο Χριστόφορος Κολόμβος πλέει προς την Κούβα

Παρασκευή 26 Οκτωβρίου (1492). Από εδώ που έχουμε αγκυροβολήσει θα βάλω πλώρη για την Κούβα. Αν κρίνω από τις πληροφορίες των Ινδιάνων ότι το νησί αυτό έχει μεγάλη έκταση και είναι προικισμένο με αφθονία χρυσού και πολύτιμων λίθων, πρόκειται σίγουρα για την Ιαπωνία.

Από το Ημερολόγιο Καταστώματος του Χριστόφορου Κολόμβου, 1492, στο Valentino Pompeiani, *Giornale di Bordo di Cristoforo Colombo (1492-93)*, Μιλάνο 1939, 116, 120.

- Σε ποια περιοχή νομίζει ότι έφτασε ο Κολόμβος και από πού επηρεάστηκε;
- Ποια επίδραση είχαν στον Κολόμβο οι διηγήσεις του Μάρκο Πόλο;

Αντίθετα με τους Πορτογάλους, ο **Χριστόφορος Κολόμβος** (1451-1506), γενουάτης θαλασσοπόρος στην υπηρεσία του βασιλιά της Ισπανίας, πεπεισμένος ότι η γη είναι σφαιρική, επιχείρησε να φθάσει στην Ασία πλέοντας δυτικά. Κατά τη διάρκεια των τεσσάρων ταξιδιών του (1492-1504) ανακάλυψε νησιά και ηπειρωτικές περιοχές της κεντρικής Αμερικής. Ο ίδιος όμως πίστευε ότι είχε φτάσει στις Ινδίες.

Αποκορύφωμα των ανακαλύψεων υπήρξε ο πρώτος περίπλους (1519-1522) της γης από το **Φερδινάνδο Μαγγελάνο** (1480-1521), Πορτογάλο στην υπηρεσία του βασιλιά της Ισπανίας. Έτσι αποδείχθηκε για πρώτη φορά ότι η γη είναι σφαιρική.

■ Η γέννηση ενός Νέου Κόσμου

Οι Πορτογάλοι και οι Ισπανοί κατέκτησαν με τη βία τις περιοχές που ανακάλυψαν. Ειδικότερα οι τελευταίοι, επιδεικνύοντας απάνθρωπη σκληρότητα, εξαφάνισαν τους λεγόμενους **προκολομβιανούς πολιτισμούς** της κεντρικής και νότιας Αμερικής.

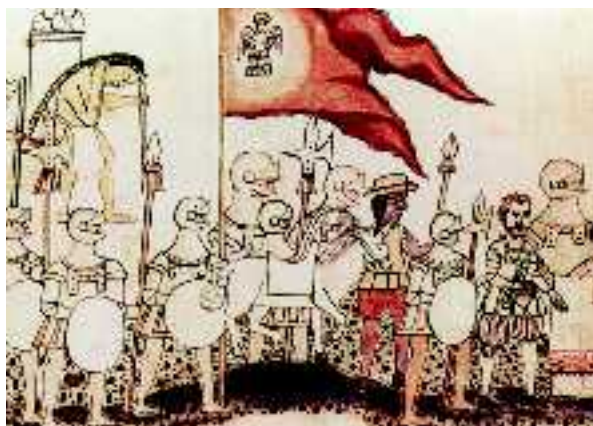
Αφού μετέτρεψαν με τον τρόπο αυτό τις νέες χώρες σε αποικίες, τις μοίρασαν μεταξύ τους με τη Συν-

θήκη της Τορντεζίλας (1494). Έτσι δημιουργήθηκαν δύο αντίστοιχες αποικιακές αυτοκρατορίες, η πορτογαλική και η ισπανική. Από τα τέλη όμως του 16ου αιώνα η Ολλανδία, η Αγγλία και η Γαλλία άρχισαν να διεκδικούν μερίδιο από τις αποικίες με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν ανταγωνισμοί και συγκρούσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών.

Ο ειρηνικός χαρακτήρας των Ινδιάνων και η απάνθρωπη συμπεριφορά των κατακτητών

Ενώ οι Ινδιάνοι είχαν φιλικά αισθήματα, οι Ευρωπαίοι εισέβαλαν στις περιοχές της Αμερικής σαν πεινασμένοι λύκοι. Οι λόγοι για τους οποίους σκοτώθηκαν τόσο πολλοί ιθαγενείς είναι οι εξής: Πρώτο, γιατί οι Ευρωπαίοι που έφτασαν εδώ, είχαν την πεποίθηση ότι, επειδή οι ντόπιοι δεν πίστευαν στη χριστιανική θρησκεία, νομιμοποιούνταν να τους σκοτώνουν ή να τους αιχμαλωτίζουν... Δεύτερο, οι ιθαγενείς αυτοί ήταν οι πιο ήσυχοι και οι πιο ειρηνικοί άνθρωποι του κόσμου, εντελώς άοπλοι. Τρίτο, πρέπει να σημειωθεί ότι η πλειονότητα αυτών που έχουν έρθει εδώ από την Ισπανία είναι ληστές, αποβράσματα της κοινωνίας, συρφετός κακοποιών.

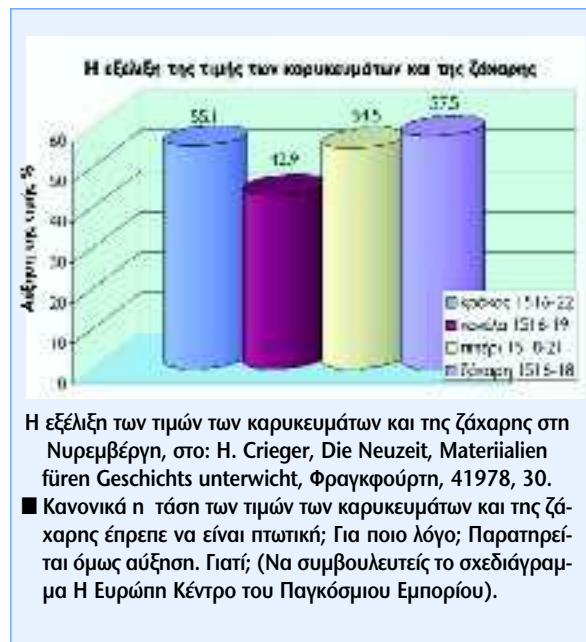
Από τη Σύνομη Αναφορά για την καταστροφή των Δυτικών Ινδιών, 1552, του Επισκόπου Βαρθολομαίου Λας Κάζας (Las Casas), στο: H. Crieger, Die Neuzeit, Materialien für den Geschichtsunterricht, Φραγκφούρτη, 1978, 28.

Ο Κορτές (ένας από τους αρχηγούς των ισπανών κατακτητών) με το στρατό του κατευθύνεται προς την πρωτεύουσα των Αζτέκων Τλαξκάλα (Μεξικό).

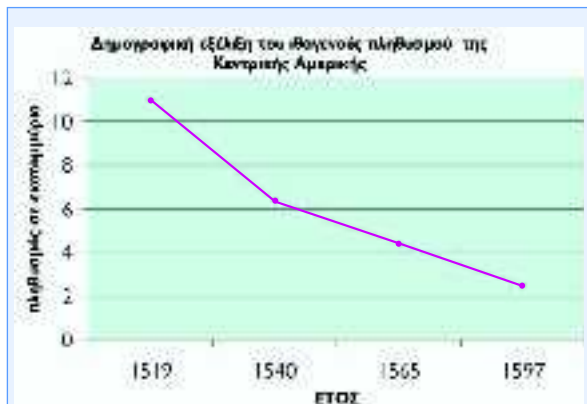
Μικρογραφία του 16ου αι. Codex Ascacatlán.

σπουδαιότητα από εκείνα της Βενετίας και της Γένοβας.

Η εξέλιξη των τιμών των καρυκευμάτων και της ζάχαρης στη Νυρεμβέργη, στο: H. Crieger, Die Neuzeit, Materialien für den Geschichtsunterricht, Φραγκφούρτη, 1978, 30.

■ Κανονικά η τάση των τιμών των καρυκευμάτων και της ζάχαρης έπρεπε να είναι πτωτική; Για ποιο λόγο; Παρατηρείται όμως αύξηση. Γιατί; (Να συμβουλευτείτε το σχεδιάγραμμα Η Ευρώπη Κέντρο του Παγκόσμιου Εμπορίου).

Πηγή: P. Chaunu, L' Amerique et les Ameriques, Armand Colin, 1964, σ. 103-107.

■ Πώς εξελίσσεται ο ιθαγενής πληθυσμός της Κεντρικής Αμερικής; Ποιοι παράγοντες επηρεάζουν την εξέλιξή του;

■ Η Ευρώπη και ο Νέος Κόσμος

Οι ανακαλύψεις προκάλεσαν ριζικές μεταβολές στην Ευρώπη και σε ολόκληρο τον κόσμο.

Με το άνοιγμα στους ωκεανούς το κέντρο της ευρωπαϊκής οικονομίας μετατοπίστηκε από τη Μεσόγειο στον Ατλαντικό και τη Βόρεια Θάλασσα, όπου κατέληγαν οι υπερπόντιοι θαλάσσιοι δρόμοι. Τώρα νέα λιμάνια, όπως της Σεβίλλης, της Λισσαβόνας, της Αμβέρσας, απέκτησαν μεγαλύτερη οικονομική

Η εισαγωγή χρυσού και αργύρου στην Ευρώπη σε μεγάλες ποσότητες διέυρνε τις ανταλλαγές και δημιούργησε νέες οικονομικές δραστηριότητες, όπως εμπορικές και τραπεζικές. Από αυτές επωφελήθηκε περισσότερο μια νέα κοινωνική τάξη, η **αστική**.

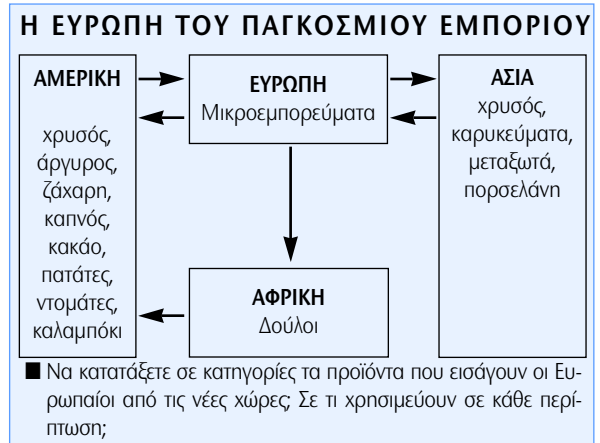
Η γνωριμία με νέους πολιτισμούς άρχισε να κλονίζει τις προκαταλήψεις και τις αξίες παρελθόντος. Παράλληλα το κλίμα της εποχής ευνόπη την ανάπτυξη ποικίλων επιστημονικών κλάδων, όπως της γεωγραφίας, της αστρονομίας, της ζωολογίας, της βοτανικής, της εθνολογίας και άλλων.

Για τους λαούς των νέων χωρών οι επιπτώσεις των

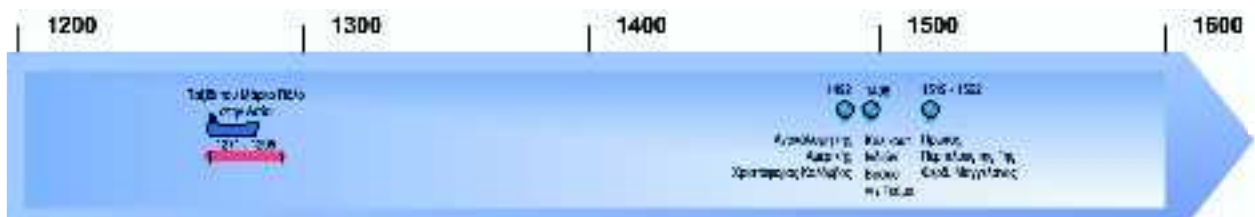
Πορτογαλικές και Ισπανικές αποικίες

Ανακαλύψεων ήταν αρνητικές. Οι Ευρωπαίοι επιδόθηκαν στην εντατική εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών σε βάρος των ιθαγενών και επέβαλαν την αρχή των άνισων ανταλλαγών. Συγχρόνως θεώρησαν τους μη ευρωπαϊκούς λαούς ως υποδεέστερους και εκμεταλλεύσιμους. Η πολιτική αυτή κληροδότησε πολλαπλά προβλήματα στον κόσμο, όπως ήταν η δουλεία, η αποικιοκρατία, η υπανάπτυξη και η φτώχεια των τρίτων χωρών, τα οποία μας απασχολούν με διάφορες μορφές μέχρι σήμερα.

Ερωτήσεις

1. Να αναφέρετε τα αίτια των ανακαλύψεων. Να τα συγκρίνετε με τα αντίστοιχα αποτελέσματα.
2. Να συζητήσετε με τους συμμαθητές σου τις επιστημονικές γνώσεις και τεχνολογικές εφευρέσεις που επέτρεψαν την πραγματοποίηση των υπερπόντιων ταξιδιών για τις ανακαλύψεις νέων χωρών. Να αξιοποιήσετε τις γνώσεις σου από τη φυσική, τη γεωγραφία, τα μαθηματικά και την τεχνολογία.

2. Αναγέννηση και Ανθρωπισμός

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Αναγέννηση, ανθρωπισμός-ανθρωπιστές, οικουμενικός άνθρωπος, έλληνες λόγιοι, τυπογραφία, γράμματα, επιστήμη, τέχνη

■ Τι είναι η Αναγέννηση

Την ίδια εποχή με τις Ανακαλύψεις αλλά σε μεγαλύτερη χρονικά έκταση, το 15ο και 16ο αι., εκδηλώνεται στον ευρωπαϊκό χώρο ένα καλλιτεχνικό και πνευματικό ταυτόχρονα κίνημα, η Αναγέννηση. Στην προετοιμασία του κινήματος αυτού μεγάλη ήταν η συμβολή των Σταυροφοριών, που έστρεψαν το ενδιαφέρον της Δύσης στην Ανατολή, καθώς και της νέας κοινωνικής τάξης που αρχίζει να διαμορφώνεται, της αστικής. Κύριο χαρακτηριστικό της Αναγέννησης είναι η αναβίωση των αξιών της κλασικής αρχαιότητας, που είχαν μερικώς μόνο χρησιμοποιηθεί κατά το Μεσαίωνα, για τη θεμελίωση ενός καινούριου κόσμου.

Το κοσμοειδωλό της Αναγέννησης

Ο κόσμος δημιουργήθηκε βέβαια από το Θεό, αλλά ο άνθρωπος τον μεταμόρφωσε και τον βελτίωσε. Γιατί ό,τι μας περιβάλλει είναι δικό μας έργο, το έργο των ανθρώπων [...]. Από μας προέρχονται οι ζωγραφιές και τα γλυπτά, από μας προέρχονται το εμπόριο, οι επιστήμες και τα φιλοσοφικά αριστουργήματα. Από μας προέρχονται όλες οι εφευρέσεις, όλες οι γλώσσες και όλα τα είδη των λογοτεχνικών κειμένων.

Απόσπασμα από κείμενο του Chianozzo Manetti (1452), στο J. R. Hale, Fürsten, Künstler, Humanisten, Αμβούργο 1973, 26.

■ Τι θέλει να τονίσει ο συγγραφέας με την επανάληψη της φράσης *Από μας προέρχονται*;

■ Μια νέα εικόνα του κόσμου

Ο άνθρωπος διευρύνει το πλαίσιο σκέψης και δράσης του και διαμορφώνει μια διαφορετική αντίληψη για τον κόσμο. Αυτή η νέα οπτική δε στηρίζεται πλέον στη δύναμη της παράδοσης, όπου κυριαρχούν η συνεχής μέριμνα για τη σωτηρία της ψυχής, η αποχή από τις χαρές της ζωής και η ιδέα της ματαιότητας, αλλά στην κριτική σκέψη, στην εξέλιξη, στις επιστήμες και στην ιδέα της προόδου. Σε αντίθεση με το Μεσαίωνα, ο ίδιος ο άνθρωπος γίνεται το επίκεντρο της παρατήρησης και του ενδιαφέροντος των λογίων, των σοφών και των καλλιτεχνών. Το σώμα, η επίγεια ζωή και η ομορφιά αποκτούν τη δική τους θέση στη ζωή του ανθρώπου και διαμορφώνουν μια νέα αντίληψη για τη ζωή.

Κοιτίδα των πολιτιστικών αυτών εξελίξεων είναι οι ακμαίες οικονομικά πόλεις της Ιταλίας, όπως η Φλωρε-

ντία, η Ρώμη, η Βενετία και το Μιλάνο. Στις πόλεις αυτές, οι πνευματικές και καλλιτεχνικές δραστηριότητες ενθαρρύνονται από διάσημους μαικίνες* της εποχής, όπως είναι οι ηγεμόνες της Φλωρεντίας Μέδικοι και του Μιλάνου Σφόρτσα καθώς και ο πάπας Ιούλιος Β΄.

■ Ο Ανθρωπισμός

● Η στροφή προς την αρχαιότητα

Ο άνθρωπος της Αναγέννησης στη προσπάθειά του να εκφράσει τις νέες αξίες στράφηκε προς τον ελληνιστικό πολιτισμό προκειμένου να αντλήσει τον αναγκαίο πνευματικό εξοπλισμό. Έτσι, άρχισε να μελετά, να μεταφράζει και να σχολιάζει συστηματικά τους αρχαίους συγγραφείς. Η στροφή αυτή προς τη βαθύτερη γνώση της αρχαιότητας ονομάστηκε ανθρωπισμός.

● Οι ανθρωπιστές και η Ευρώπη των Διανοουμένων

Οι ανθρωπιστές, οι φορείς του ανθρωπισμού, ταξιδεύουν σε ολόκληρη την Ευρώπη για να διαδώσουν τις ιδέες τους, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό ένα δίκτυο σχέσεων και πολιτισμού, που ονομάστηκε **Πολιτεία των Γραμμάτων**. Έχουν βαθύ θρησκευτικό αίσθημα, ασκούν κριτική στις μεσαιωνικές αντιλήψεις και αγωνίζονται για μια καλύτερη κοινωνία. Γράφουν στη λατινική, η οποία παραμένει η κοινή γλώσσα των ανθρώπων των γραμμάτων και της Εκκλησίας. Υπερασπίζονται όμως τις εθνικές γλώσσες, στις οποίες συνθέτουν πολλά από τα έργα τους.

Η σάπιρα ενοχλεί

Τώρα, για την επίκριση ότι δαγκάνω (με το έργο Μωρίας Εγκώμιον), θ' αποκριθώ πως ανέκαθεν οι πνευματικοί άνθρωποι είχαν το ελεύθερο να κοροϊδεύουν ατιμώρητα τις συνθήκες της ζωής γενικά, φτάνει να μην καταντάει λύσσα. Θαυμάζω λοιπόν την ευαισθησία των σημερινών αυτιών, που δεν αντέχουν παρά μια γλώσσα με επίσημες κολακείες. Ανάμεσά τους βλέπεις ακόμα κι ανθρώπους ευλαβικούς, αλλά ευλαβικούς τόσο από την ανάποδη, ώστε ανέχονται καλύτερα τις πιο βαριές βλαστήμιες για το Χριστό, παρά το πιο ελαφρύ χωρατό για τον πάπα ή τον ηγεμόνα, όταν μάλιστα τρώνε απ' το ψωμί του.

Από την επιστολή του Έρασμου στον Τόμας Μορ, στο: Στρατής Τσίρκας, Έράσμου, Μωρίας Εγκώμιον, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα 1970, 31-32.

Ο Έρασμος (1467-1536), ο πρίγκιπας της Πολιτείας των Γραμμάτων και κορυφαίος Ελληνιστής, σατιρίζει επικριτικά τις καταχρήσεις της Εκκλησίας (Μωρίας Εγκώμιον, 1509), μάχεται υπέρ μιας ειρηνικής Ευρώπης και αποδίδει εξαιρετική σημασία στην παιδεία. Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται ο **Φρανσουά Ρα-**

μπελαί (1483-1553, Πανταγκρουέλ 1532) και ο **Τόμας Μορ** (1478-1535) που οραματίζεται μια ιδανική πολιτεία, όπου θα βασιλεύουν η ειρήνη, η ισότητα και η ανεκτικότητα (Ουτοπία, 1516).

Η αναβίωση όλων των σπουδών

Τώρα όλες οι σπουδές έχουν αναβιώσει, όλες οι γλώσσες έχουν αποκατασταθεί: τα ελληνικά, χωρίς τη γνώση των οποίων είναι ντροπή να λέγεται κάποιος σοφός, τα εβραϊκά, τα χалδαϊκά, τα λατινικά. Τα τυπωμένα βιβλία, που έχουν εφευρεθεί στις μέρες μας με θεϊκή έμπνευση είναι τόσο κομψά και ακριβή, σε αντίθεση με τα πυροβόλα όπλα που δημιουργήθηκαν με διαβολική προτροπή. Όλος ο κόσμος είναι γεμάτος από σοφούς ανθρώπους, από μορφωμένους παιδαγωγούς, από μεγάλες βιβλιοθήκες, ώστε [...] στο μέλλον δε θα συναντήσεις κανένα που να μην είναι μορφωμένος.

Φρ. Ραμπελαί (1483-1553), Πανταγκρουέλ 1532, κεφ. VIII, στο Jean-Christian Dumont, Extraits, Librairie Larousse, Paris, 1972, 78-79.

- Ποια πλεονεκτήματα έχει η νέα γενιά έναντι των παλαιότερων για τη μόρφωσή της;
- Να σχολιάσετε τη φράση «Τα τυπωμένα...προτροπή». Πώς χαρακτηρίζει ο συγγραφέας την εφεύρεση της τυπογραφίας και των πυροβόλων όπλων. Γιατί;

■ Ο οικουμενικός άνθρωπος

Οι ανθρωπιστές πιστεύουν ότι ο άνθρωπος πρέπει να επιδιόχεται σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, ώστε να αποκτήσει μια πολυδιάστατη προσωπικότητα με πνευματικά, ψυχικά και σωματικά χαρίσματα. Έτσι επιδιώκουν να διαμορφώσουν με την κατάλληλη αγωγή ένα νέο τύπο ανθρώπου, τον **οικουμενικό άνθρωπο** (homo universalis), που καθορίζει ο ίδιος με τη γνώση και τον προσωπικό του αγώνα το πεπρωμένο του. Αυτήν ακριβώς τη δυναμική εκφράζει με τη φράση του ο Έρασμος σε κανέναν δεν υποχωρώ.

Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και οι μέθοδοι διδασκαλίας κατέχουν δεσπόζουσα θέση στην αγωγή που οραματίζονται οι ανθρωπιστές. Ιδρύονται πολλά νέα σχολεία, κολέγια και πανεπιστήμια που συμβάλλουν στη διάδοση των νέων ιδεών. Τα προγράμματα σπουδών, διευρύνονται, σε σχέση με τα μεσαιωνικά, περιλαμβάνοντας ένα ευρύ φάσμα μαθημάτων, ώστε οι μαθητές να αποκτούν συνολική μόρφωση.

■ Η συμβολή των Ελλήνων λογίων

Οι ανθρωπιστικές σπουδές ενισχύθηκαν με την παρουσία σημαντικών ελλήνων λογίων στη Δύση πριν και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους (1453). Οι λόγιοι αυτοί πρόβαλαν τα ελληνικά γράμματα με το διδακτικό και εκδοτικό τους έργο. Παράλληλα, ενίσχυσαν το ενδιαφέρον για την έκδοση αρχαίων ελληνικών κειμένων και τη συλλογή αρ-

χαίων χειρογράφων από βιβλιοθήκες και ηγεμόνες. Ανάμεσα σ' αυτούς διακρίθηκαν ιδιαίτερα ο διαπρεπής φιλόσοφος Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων (1355-1456) που έδρασε στον Μυστρά και ο επίσκοπος Νικαίας Βησσαρίων (1403-1472) από την Τραπεζούντα του Πόντου.

Ο ανθρωπιστής δάσκαλος και η νέα αγωγή

Ο Βιτορίνο ντα Φέλιτρε αντιπροσώπευε την άποψη ότι ο δάσκαλος μπορεί να προσφέρει με εκλεκτικό τρόπο. Ο ίδιος δίδασκε ανάγνωση και γραφή μέσω κινητών στοιχείων και τις στοιχειώδεις γνώσεις αριθμητικής με παιχνίδια [...] Στις κατώτερες τάξεις δίδασκε θρησκευτικά, ενώ στις ανώτερες επίκεντρο των μαθημάτων του ήταν η ελληνική και κυρίως η λατινική λογοτεχνία [...] Πάντα τόνιζε ότι η απόκτηση γνώσεων δεν αποβλέπει τόσο σε μια θεωρητική καλλιέργεια όσο στην αντιμετώπιση της καθημερινής ζωής.

J. R. Hale, Fürsten, Künstler, Humanisten, Αμβούργο 1973, 50.

- Γιατί οι ανθρωπιστές δίνουν έμφαση όχι μόνο στο περιεχόμενο αλλά και στη μέθοδο μάθησης;
- Πώς σχολιάζετε τη φράση “η απόκτηση... καθημερινής ζωής” σε σχέση με τη στροφή στη μελέτη του αρχαίου πολιτισμού;

■ Η γέννηση του τυπωμένου βιβλίου και η διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού

Η Αναγέννηση και ο Ανθρωπισμός γρήγορα επεκτάθηκαν και σε άλλες χώρες της υπόλοιπης Ευρώπης, όπου επικρατούσαν παρόμοιες συνθήκες με τις ιταλικές πόλεις. Οι συχνές μετακινήσεις καλλιτεχνών και λο-

Τυπογραφείο. Μινιατούρα εποχής. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

γίων διευκόλυναν, βέβαια, τη διασπορά της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού.

Η εφεύρεση της τυπογραφίας στον τομέα αυτό υπήρξε αποφασιστική. Το κοσμοϊστορικό αυτό γεγονός συνέβη, όταν γύρω στο 1450 ο Ιωάννης Γουτεμβέργιος από τη Μαγεντία της Γερμανίας χρησιμοποίησε κινητά μεταλλικά στοιχεία για την εκτύπωση των βιβλίων. Η ανακάλυψη αυτή διαδόθηκε με μεγάλη ταχύτητα. Το 1500 λειτουργούσαν τυπογραφεία σε 236

πόλεις της Ευρώπης και είχαν ήδη εκδοθεί 30-35 χιλιάδες τίτλοι βιβλίων.

Αν και τα τυπωμένα πλέον βιβλία ήταν φθηνότερα και λιγότερο ογκώδη σε σχέση με τα μεσαιωνικά, μόνο οι άνθρωποι των πόλεων είχαν τη δυνατότητα να γίνουν κοινωνοί της γνώσης. Ο περισσότερος κόσμος ήταν αναλφάβητος και αμέτοχος στις εξελίξεις. Ωστόσο, η αρχή έγινε και οι άνθρωποι ολοένα προσπαθούσαν για βελτίωση της θέσης τους στην κοινωνία.

Η διάδοση της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού

Τιτσιάνο Η Αφροδίτη του Ουρμίνιο (1538). Ελαιογραφία σε μουσαμά. Φλωρεντία, Πινακοθήκη Ουφίτσι.
 ■ Ποιά χαρακτηριστικά της Αναγέννησης εντοπίζετε σ' αυτό τον πίνακα;

■ Γράμματα, Επιστήμη και Τέχνη την εποχή της Αναγέννησης

● Γράμματα και Επιστήμη

Κατά το 16ο αιώνα παρατηρείται λογοτεχνική ανανέωση με τη χρήση των εθνικών γλωσσών και με τον εμπλουτισμό της θεματολογίας. Στην ανανέωση αυτή συνέβαλαν σημαντικοί συγγραφείς, όπως ο γάλλος **Μισέλ ντε Μονταίν** (1533-1592) με το έργο του Δοκίμια, ο ισπανός **Μινγκουέλ ντε Θερβάντες** (1547-1616) με το περίφημο μυθιστόρημά του Δον Κιχώτης και ο άγγλος **Ουίλλιαμ Σαίξπηρ** (1564-1616) με τα θεατρικά του αριστουργήματα (Άμλετ, Μάκβεθ, Οθέλλος).

Τέλος, ο ιταλός **Νικολό Μακιαβέλλι** (1469-1527) στο έργο του *Ο Ηγεμόνας* αναλύει την τακτική και τη συμπεριφορά που πρέπει να ακολουθεί ο ηγεμόνας για την κατάκτηση της εξουσίας. Ανεξαρτητοποιεί, έτσι, την πολιτική επιστήμη από τη θεολογία και την ηθική, όπως δείχνει και η χαρακτηριστική του φράση: **ο σκοπός αγιάζει τα μέσα.**

Η διεύρυνση του κόσμου με τις Ανακαλύψεις, έθεσε νέους προβληματισμούς για τη γη, το σύμπαν και την επιστήμη.

Οι κυριότεροι επιστήμονες της Αναγέννησης

Επιστήμονες	Τομέας επιστημονικής δραστηριότητας
Νικόλαος Κοπέρνικος (1473-1543), Πολωνός	αστρονομία
Ιωάννης Κέπλερ (1571-1630), Γερμανός	αστρονομία
Γαλιλαίος (1564-1642), Ιταλός	αστρονομία
Θεόφραστος Παράκελσος (1493-1551), Ελβετός	ιατρική, φαρμακολογία
Αντρέ Βεσάλ (1514-1564), Φλαμανδός	ιατρική, ανατομία
Φραγκίσκος Βάκων (1561-1626), Άγγλος	επιστήμη-φιλοσοφία: συνέδεσε την επιστήμη με τη φιλοσοφία

● Τέχνη

Η τέχνη (αρχιτεκτονική, ζωγραφική, γλυπτική) της περιόδου αυτής αποτύπωσε με τον καλύτερο τρόπο την ιδεολογία της Αναγέννησης. Στην αρχιτεκτονική, οι τεχνίτες και οι καλλιτέχνες υιοθετούν χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά σχέδια ή λεπτομέρειες στη δόμηση και διακόσμηση των κτιρίων, τα οποία εμπνέονται, αντιγράφοντας δημιουργικά, από την κλασική αρχαιότητα.

Τη μεγαλύτερη ανάπτυξη, όμως, γνώρισε η γλυπτική και κυρίως η ζωγραφική, η οποία δεν διστάζει πλέον να απεικονίζει το γυμνό ανθρώπινο σώμα και να προ-

βάλλει μύθους της αρχαιότητας και τη φύση παράλληλα με το θρησκευτικό συναίσθημα των ανθρώπων μέσα από θέματα με θρησκευτικό περιεχόμενο (σκηνές από τη Βίβλο κ.ά.). Όσον αφορά την τεχνολογία, οι καλλιτέχνες προχωρούν περισσότερο, εφαρμόζοντας την προοπτική, δηλ. δίνοντας την αίσθηση του βάθους στις απεικονίσεις, και την τεχνική της φωτοσκίασης.

Το 15ο αιώνα, όταν η γοθτική τέχνη θριάμβευε ακόμα σε ολόκληρη τη Ευρώπη, η Φλωρεντία γίνεται το επίκεντρο μιας διαφορετικής καλλιτεχνικής άνθησης που επεκτείνεται σταδιακά και σε άλλες πόλεις της Ιταλίας. Ο αιώνας αυτός, γνωστός στην ιστορία της τέχνης ως **κουατροτσέντο**, προαναγγέλλει την ιταλική Αναγέννηση.

Ήδη από την αρχή του αιώνα εμφανίζονται νέες τάσεις που εκπροσωπούνται από έξοχους καλλιτέχνες, όπως ο **Μποπιτσέλι** (1444-1510) που θεωρείται ως κυριότερος ζωγράφος της εποχής αυτής. Στην τέχνη του κουατροτσέντο μπορούμε να ανιχνεύσουμε επιρ-

Λεονάρντο ντα Βίντσι, *Μόνα Λίζα ή Τζοκόντα*, περίπου 1505.
Ελαιογραφία σε μουσαμά. Παρίσι, Λούβρο.

■ Πώς αξιοποιείται στον πίνακα αυτό η τεχνική της διαβάθμισης;

Μιχαήλ Άγγελος, *Η δημιουργία του Αδάμ*, 1508-1512. Λεπτομέρεια από την τοιχογραφία της Καπέλα Σιξτίνα, Βατικανό.
■ Μπορείτε να βρείτε στοιχεία από την εικόνα που να επιβεβαιώνουν τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά της τέχνης του Μιχαήλ Άγγελου;

ροές της γοθτικής και της βυζαντινής τέχνης, δηλ. της τέχνης των προηγούμενων περιόδων. Η πολιτισμική αυτή συνάντηση της Δύσης με την Ανατολή εκφράζεται χαρακτηριστικά μέσα από την τοιχογραφία του **Μπενότσο Γκοτσόλι (1420-1498) Η πορεία των τριών Μάγων.**

Η ιταλική Αναγέννηση και τα μηνύματά της απλώνονται και προς τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο το 16ο αιώνα με αποτέλεσμα, παρά τις τοπικές ιδιαιτερότητες στην καλλιτεχνική έκφραση, να διαμορφωθεί ένα ενιαίο καλλιτεχνικό ρεύμα με πολλά κοινά χαρακτηριστικά, δηλ. η Τέχνη της Αναγέννησης.

Ο **Λεονάρντο ντα Βίντσι (1452-1519)**, ένας από τους σημαντικότερους καλλιτέχνες της Αναγέννησης, είναι ταυτόχρονα και αξιόλογος επιστήμονας (αρχιτέκτονας, μηχανικός, εφευρέτης), ενσαρκώνοντας έτσι τον **οικουμενικό άνθρωπο**. Καλλιτεχνικά επηρεάστηκε από το ανθρωπιστικό πνεύμα και την τεχνική της προοπτικής (*Ευαγγελισμός*). Αργότερα, όμως, επινόησε την **τεχνική της διαβάθμισης (sfumato)**, η οποία με την εξαφάνιση των περιγραμμάτων δίνει την αίσθηση μιας ελαφριάς ομίχλης γύρω από τα σχήματα, προκαλώντας έτσι μια εντύπωση γλυκύτητας, ποίησης και μυστηρίου (*Παρθένος των Βράχων, Τζοκόντα*).

Ο **Μιχαήλ Άγγελος (1475-1564)** θεωρείται αρχηγός της Φλωρεντινής Σχολής και διακρίθηκε ως ζωγράφος, γλύπτης, αρχιτέκτονας και ποιητής. Συνδυάζει χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής τέχνης και τάσεις της εποχής του. Μια από τις αριστουργηματικές ζωγραφικές

του συνθέσεις είναι η διακόσμηση της οροφής της Καπέλα Σιξτίνα στο Βατικανό με θέμα τη *Δευτέρα Παρουσία*.

Ο σκούφος με το κερί

Συχνά σπκωνόταν τη νύχτα, όταν δεν μπορούσε να πουχάσει για να δουλέψει τη σμίλη. Γι' αυτόν τον σκοπό είχε κατασκευάσει έναν σκούφο από χοντρό χαρτί και στην κορυφή του είχε στεριώσει ένα κερί, ώστε να έχει φως οπουδήποτε και αν εργαζόταν χωρίς να εμποδίζονται τα χέρια του.

Από τη ζωή του Μιχαήλ Άγγελου, *Giorgio Vasari, Καλλιτέχνες της Αναγέννησης*, εκδ. Κανάκης, Αθήνα 1995, 301.

Επικεφαλής της Ρωμαϊκής Σχολής ο **Ραφαήλ Σάντι (1483-1520)** τονίζει στα έργα του το ανθρώπινο στοιχείο, την ευγένεια και το πνεύμα, όπως στις περίφημες Μαντόνες (εικόνες της Παναγίας), ενώ ο **Τπισιάνο (1477-1576)**, ο κυριότερος εκπρόσωπος της Βενετικής Σχολής, προσέχει ιδιαίτερα το χρώμα, τη κομψότητα και τη χάρη.

Στη Γερμανία διακρίθηκε ο διάσημος ζωγράφος και χαράκτης ο **Άλμπρεχτ Ντύρερ (1471-1528)**. Στα έργα του εντοπίζονται τα χαρακτηριστικά της αναγεννησιακής τέχνης ως προς τα θέματα και την τεχνική αλλά και στοιχεία σκοτεινά, όπως η δεισιδαιμονία και φόβος (*Αυτοπροσωπογραφία, Η αποκάλυψη*). Στις Κάτω Χώρες αναδείχθηκαν ο **Ιερόνυμος Μπος (1450-1510)** και ο **Πίτερ Μπρέγκελ ο πρεσβύτερος (1525-1569)**. Ο πρώτος συνθέσε έργα με θέματα φανταστικά, συμβολικά και αινιγματικά στα οποία συνυπάρχουν η πραγματικότητα με το όνειρο, γι' αυτό και θεωρείται προάγγελος του **υπερρεαλι-**

Ραφαήλ, Ο γάμος της Παρθένου, Φλωρεντία 1597. Ελαιογραφία σε σανίδι. Μιλάνο, Μουσείο.

■ Πώς εκφράζονται στον πίνακα αυτό τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τέχνης του Ραφαήλ;

σμού* (Το κάρο με το χόρτο, Ο κήπος των ηδονών). Ο δεύτερος ζωγραφίζει θέματα από την καθημερινή ζωή των απλών ανθρώπων της εποχής του με μεγάλη μαεστρία, δίνοντας έμφαση στη λεπτομέρεια και το χρώμα καθώς και τις πιστές απεικονίσεις της φύσης και των εναλλαγών των εποχών (Οι ζητιάνοι, Οι κυνηγοί, Τοπίο με ουράνιο τόξο). Στην Ισπανία έζησε ο **Δομίνικος Θεοτοκόπουλος** ή **el Greco** (= ο Έλληνας) (1545-1614). Στα έργα του διακρίνουμε την τεχνολογία της Αναγέννησης ως προς τα θέματα και την προοπτική αλλά και τις επιρροές της βυζαντινής ζωγραφικής, ως προς τις μορφές και την πνευματικότητα. Τα έργα του, με την ιδιαιτερότητά τους, προβάλλουν έντονες συγκινησιακές καταστάσεις, όπως δραματικότητα και πάθος.

● Μουσική

Το πνεύμα της Αναγέννησης και του Ανθρωπισμού επηρεάζει και τη μουσική. Παράλληλα με την επίσημη μουσική παράδοση της Εκκλησίας καλλιεργείται η λαϊκή μουσική. Η κοινή μουσική κληρονομιά αρχίζει να διαφοροποιείται από χώρα σε χώρα, καθώς το μουσικό κλίμα κάθε τόπου, η ιδιοσυγκρασία του δημιουργού και το κοινό στο οποίο απευθύνεται καθορίζουν το ύφος της μουσικής. Την περίοδο αυτή η πολυφωνική μουσική παρουσιάζει σημαντική ανάπτυξη. Η Ιταλία έχει και στον τομέα αυτό το προβάδισμα με κορυφαίο μουσικό τον Τζοβάνι Πιερλουίτζι ντα Παλεστρίνα (1525-1594). Προς το τέλος του 16ου αιώνα εμφανίζονται και οι πρώτες μορφές **κονσέρτου*** και **συμφωνίας***, που θα εξελιχθούν περισσότερο από τον επόμενο αιώνα.

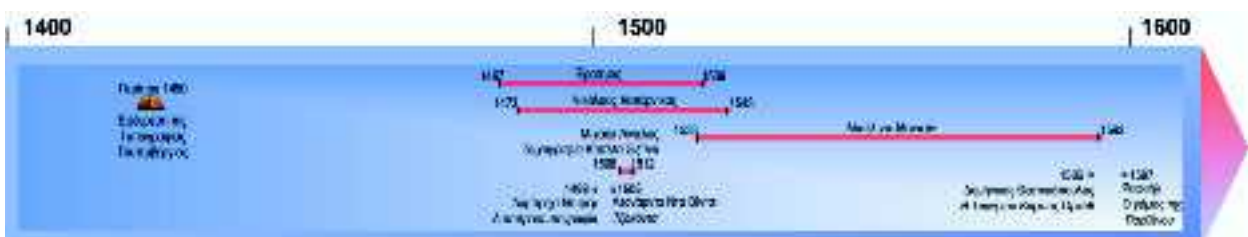

Δομίνικος Θεοτοκόπουλος, *Η ταφή του κόμπτος Οργκάθ*, Τολέδο 1586. Ελαιογραφία σε μουσαμά. Τολέδο, *Santo Tomé*.

■ Μπορείτε να την εντοπίσετε στον πίνακα αυτό μερικά από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του καλλιτέχνη;

Ερωτήσεις

1. Σήμερα, ποια πρόσωπα ή ποιοι θεσμοί έχουν αναλάβει το ρόλο του μακίνα της περιόδου της Αναγέννησης; Ποιος αντίστοιχος θεσμός υπήρχε στην αρχαία Αθήνα;
2. Συζήτησε με τους συμμαθητές τη σημασία της ανακάλυψης της τυπογραφίας και για τα πρώτα βιβλία που εκδόθηκαν.
3. Σχέδιο Εργασίας: Γράμματα, Επιστήμη και Τέχνη της Αναγέννησης (Να χωριστείτε σε ομάδες. Κάθε ομάδα να παρουσιάσει στην τάξη ένα λογοτέχνη, έναν επιστήμονα ή έναν καλλιτέχνη της Αναγέννησης: βιογραφικά στοιχεία, βασικά έργα, παρουσίαση ενός από αυτά.

3. Η θρησκευτική Μεταρρύθμιση

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, συγχωροχάρτια, Προτεσταντισμός, Λούθηρος-Λουθηρανισμός, Καλβίνος-Καλβινισμός

■ Η κρίση στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και οι ανθρωπιστές

Το πλοίο των τρελών (1490). Πίνακας του Ιερώνυμου Μπος.

■ Ποια αλληγορία υπάρχει στην εικόνα αυτή σχετικά με την κατάσταση, στην οποία βρίσκονται οι Χριστιανοί; Ποιος ευθύνεται; (Να προσέξετε τα πρόσωπα)

Στο τέλος του Μεσαίωνα η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία βρίσκεται σε κρίση και δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις θρησκευτικές ανάγκες των πιστών, που τώρα είναι πιο προσωπικές. Οι φωνές διαμαρτυρίες για την ηθική διαφθορά ολοένα και πληθαίνουν. Οι ανώτεροι

κληρικοί ανταγωνίζονται τους ηγεμόνες στην πολυτέλεια χωρίς να ενδιαφέρονται για το ποίμνιό τους, ενώ οι κατώτεροι είναι παραμελημένοι και ζουν μέσα στην αμάθεια. Οι χριστιανοί είναι θορυβημένοι από τους συνεχείς πολέμους, τις επιδημίες και τις προφητείες για το τέλος του κόσμου. Χωρίς πνευματική καθόδηγηση, βρίσκονται σε σύγχυση και κυριαρχούνται από την ιδέα του θανάτου και την αγωνία για τη σωτηρία της ψυχής τους. Η Εκκλησία όχι μόνο αδυνατεί να ανταποκριθεί στις ανησυχίες των πιστών αλλά και εκμεταλλεύεται το μεταθανάτιο φόβο τους για την κόλαση πουλώντας έγγραφα άφεσης αμαρτιών, τα λεγόμενα **συγχωροχάρτια**.

Οι ανθρωπιστές καταδικάζουν αυτές τις πρακτικές της Εκκλησίας καθώς και τις δεισιδαιμονίες του λαού και αντιπροτείνουν μια ειλικρινή πίστη βασισμένη στο αληθινό μήνυμα του Χριστού. Υποστηρίζουν ότι αυτό θα το κατανοήσουν οι πιστοί με την άμεση επαφή τους με το θείο λόγο μέσω των μεταφράσεων της Αγίας Γραφής σε λαϊκή γλώσσα και χωρίς τη μεσολάβηση της επίσημης ερμηνείας των ιερών κειμένων από την Εκκλησία.

Η ηθική παρακμή του κλήρου

Εδώ και πολύ καιρό, οι πάπες, οι καρδινάλιοι και οι επίσκοποι ανταγωνίζονται τους ηγεμόνες στις συνήθειες τους και μάλιστα είναι έτοιμοι να τους ξεπεράσουν[...]. Οι επίσκοποι ξεχνούν ότι ο τίτλος τους σημαίνει εργασία, εγρήγορση και φροντίδα. Θυμούνται όμως πολύ καλά το ρόλο τους μόνο για να απομυζούν χρήματα από το ποίμνιό τους [...]. Και θα ήταν πολύ καλύτερα τα πράγματα αν οι καρδινάλιοι σκέφτονταν ότι είναι διάδοχοι των αποστόλων [...]. Και οι πάπες οι οποίοι είναι οι τοποτηρητές του Χριστού στη γη, αν προσπαθούσαν να μιμηθούν τη ζωή του, τη φτώχεια του, το σταυρικό του μαρτύριο, την περιφρόνηση στη ζωή, αν σκέφτονταν μόνο το βάρος του ονόματος που έχουν, δηλ. πατέρας, ή το επώνυμό τους, δηλ. παναγιότατος, θα υπήρχε στη γη δυστυχία;

Pierre de Nolhac, Érasme, Éloge de la folie, Flammarion, 1964, 75-77.

■ Ποιες μομφές απευθύνει ο Έρασμος στον ανώτερο κλήρο;

■ Η προτεσταντική μεταρρύθμιση

Η μαζική πώληση συγχωροχαρτιών στη Γερμανία προκάλεσε την έντονη αντίδραση του μοναχού και θεολόγου **Μαρτίνου Λουθήρου** (1483-1546). Τον Οκτώβριο του 1517 θυροκόλλησε σε ναό της Βιτεμβέργης ένα κατάλογο με 95 θέσεις, δηλαδή επιχειρήματα με τα οποία καταδίκαιζε τα συγχωροχάρτια και υποστήριζε τις απόψεις του για τη θρησκεία. Ο πάπας

προχώρησε στον αφορισμό του (1520), όμως αυτός έκαψε δημόσια το σχετικό έγγραφο, τη **βούλα***.

Η ρήξη με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία

32. Θα καταδικαστούν αιώνια μαζί με αυτούς που τους διδάσκουν, όσοι πιστεύουν ότι τα συγχωροχάρτια τους εξασφαλίζουν τη σωτηρία[...].

36. Κάθε χριστιανός που μετανοεί ειλικρινά μπορεί να έχει άφεση αμαρτιών χωρίς συγχωροχάρτια.

Μαρτίνος Λούθηρος, στο: Genie, Religion and Ethics RT, N.Y. 1992, 33, 15

■ Τι καταδικάζει ο Λούθηρος με τη θέσεις του αυτές και τι υποστηρίζει;

Βασική θέση της διδασκαλίας του Λουθήρου

Μόνο η πίστη, χωρίς τη συνδρομή των έργων, φέρνει τη δικαιοσύνη, την ελευθερία, την ευτυχία. Αν πιστεύεις, θα αποκτήσεις τα αγαθά αυτά, αν δεν πιστεύεις δε θα τα αποκτήσεις. Πρέπει να απαρνηθείς τον εαυτό σου έχοντας ισχυρή πίστη και απόλυτη εμπιστοσύνη στο Θεό. Ακριβώς χάρη στην πίστη αυτή οι αμαρτίες σου θα συγχωρεθούν...

Μαρτίνος Λούθηρος, Για την ελευθερία του χριστιανού, 1520, στο: Genie Religion and Ethics RT, N.Y. 1992, 45, 20.

■ Ποια είναι το βασικό σημείο της διδασκαλίας του Λουθήρου; Γιατί οι απόψεις αυτές του Λουθήρου έρχονται σε ρήξη με την κοινή πίστη της εποχής του; Να λάβετε υπόψη σας ότι, σύμφωνα με τον Λούθηρο, εφόσον μόνο η πίστη οδηγεί στη σωτηρία της ψυχής, οι εξωτερικοί λατρευτικοί τύποι (όπως νηστεία, προσευχή) δεν έχουν καμιά ουσιαστική αξία.

Η διδασκαλία του Λουθήρου, ο οποίος υποστήριζε ότι σωτηρία της ψυχής είναι αποτέλεσμα μόνο της πίστης, διαδόθηκε με μεγάλη ταχύτητα στη Γερμανία

(Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία). Ο αυτοκράτορας όμως Κάρολος Ε΄, που φοβόταν διάσπαση του κράτους, έθεσε το Λούθηρο εκτός νόμου ως αιρετικό και αποκέρυξε το **Λουθηρανισμό**. Οι οπαδοί του Λουθήρου και οι γερμανοί ηγεμόνες που τον υποστήριζαν διαμαρτυρήθηκαν και για το λόγο αυτό ονομάστηκαν **διαμαρτυρόμενοι ή προτεστάντες**. Ακολούθησε γενικευμένη σύρραξη μεταξύ των οπαδών του Λουθήρου και των δυνάμεων του αυτοκράτορα, που τερματίστηκε με την υπογραφή της **Ειρήνης της Αυγούστας** (1555). Η συνθήκη αυτή αναγνώριζε τη νομιμότητα του Λουθηρανισμού και το δικαίωμα κάθε ηγεμόνα να επιβάλει στην επικράτειά του το δόγμα που ήθελε. Με τον τρόπο αυτό η Γερμανία διαιρέθηκε σε κρατίδια ρωμαιοκαθολικά και σε κράτη διαμαρτυρόμενα.

Η Μεταρρύθμιση διαδόθηκε και σε άλλες χώρες με διάφορες παραλλαγές, προκαλώντας την αντίδραση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ακολούθησε περίοδος συγκρούσεων με αποκορύφωμα τη σφαγή στο Παρίσι δύο χιλιάδων Γάλλων προτεστάντων ή **καλβινιστών (Ουγενότων)**, δηλαδή οπαδών του Γάλλου μεταρρυθμιστή **Καλβίνου** (1509-1564), τη νύκτα του **Αγίου Βαρθολομαίου** (24 Αυγούστου 1572). Μετά από αρκετές δεκαετίες αιματηρών πολέμων αποκαταστάθηκε τελικά η ειρήνη με το **Διάταγμα της Νάντης** (1598), που αναγνώριζε το δικαίωμα των καλβινιστών να ασκούν ελεύθερα τη λατρεία τους υπό ορισμένες όμως προϋποθέσεις.

■ Οι αντιδράσεις της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας

Η ταχύτατη επιτυχία του Προτεσταντισμού ανά-

Δόγμα και Λατρεία Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών

	Ρωμαιοκαθολικοί	Λουθηρανοί	Προτεστάντες Καλβινιστές	Αγγλικανοί
Δόγμα	Η σωτηρία της ψυχής είναι αποτέλεσμα της πίστης και των καλών πράξεων	Η σωτηρία της ψυχής είναι αποτέλεσμα μόνο της πίστης	Η σωτηρία της ψυχής είναι αποτέλεσμα της πίστης και του απόλυτου προορισμού (δηλ. ο Θεός προκαθορίζει την τύχη των ανθρώπων)	Η σωτηρία της ψυχής είναι αποτέλεσμα μόνο της πίστης
	7 μυστήρια	2 μυστήρια: βάπτισμα και θεία κοινωνία		
	Λατρεία της Θεοτόκου και των Αγίων	Άρνηση της λατρείας της Θεοτόκου και των Αγίων		
	Υπακοή στον πάπα	Δεν αναγνωρίζεται η δικαιοδοσία του πάπα		
Λατρεία	Λειτουργία	Ανάγνωση της Βίβλου, άσματα και κηρύγματα		
	Τελετές πομπώδεις	Τελετές πολύ απλές	Τελετές πολύ απλές	Τελετές πομπώδεις
	Επίσκοποι και Καρδινάλιοι	Επίσκοποι, όχι καρδινάλιοι	Ούτε επίσκοποι, ούτε καρδινάλιοι	Επίσκοποι, όχι καρδινάλιοι
	Απαγορεύεται ο γάμος των κληρικών	Επιτρέπεται ο γάμος των κληρικών		

γκασε τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία να οργανώσει τη δική της μεταρρύθμιση, τη λεγόμενη **Αντιμεταρρύθμιση**. Στη **Σύνοδο του Τρέντο** (1545-1563) της Ιταλίας λήφθηκαν αποφάσεις για την ανασυγκρότηση της Εκκλησίας και δραστικά μέτρα εναντίον της Μεταρρύθμισης.

Τα μέτρα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας κατά της Μεταρρύθμισης

● Τα μοναχικά τάγματα

Αναδιοργανώθηκαν τα μοναχικά τάγματα και ιδρύθηκαν νέα, που είχαν ως αποστολή να ενισχύσουν και να διαδώσουν τη ρωμαιοκαθολική πίστη. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούσαν διάφορα μέσα, όπως ήταν η ιδεολογική διαφώτιση (προπαγάνδα), η ίδρυση και η διαχείριση σχολείων, νοσοκομείων και η έκδοση βιβλίων.

● Ιερά Εξέταση

Η Ιερά Εξέταση απετέλεσε το κύριο κατασταλτικό μέτρο εναντίον των αιρέσεων. Αποτελούσε έναν ανακριτικό μηχανισμό, που είχε, σε συνεργασία με την κοσμική εξουσία, το δικαίωμα εξέτασης των υπόπτων για αίρεση, υποβάλλοντάς τους ακόμα και σε βασανιστήρια. Όσοι κρίνονταν ένοχοι και καταδικάζονταν σε θάνατο καίγονταν πάνω στην πυρά (autodafe).

● Λογοκρισία

Η συμβολή της τυπογραφίας στη διάδοση των μεταρρυθμιστών ιδεών είχε αποφασιστική σημασία. Για το λόγο αυτό συγκροτήθηκε ένα συμβούλιο λογοκρισίας των βιβλίων που συνέτασσε **κατάλογο απαγορευμένων βιβλίων** (Index Librorum Prohibitorum).

Το εσωτερικό ενός καλβινικού ναού. Πίνακας του 1565. Γενεύη, Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη.

■ Ποια διαφορά παρατηρείτε ως προς το διάκοσμο των δύο ναών; Ποια σκοπιμότητα εξυπηρετείται σε κάθε περίπτωση;

Η εκκλησία του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη (Μπαλτακίνο-κουβούκλιο Αγίας Τράπεζας, 1624-1633.)

Στο πλαίσιο της ανανέωσης της Εκκλησίας κτίζονται καινούριοι επιβλητικοί ναοί σε ρυθμό **μπαρόκ** και με πλούσιο διάκοσμο. Στόχος είναι η προβολή της δύναμης της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και η επιβεβαίωση της υπεροχής του ρωμαιοκαθολικού δόγματος έναντι του προτεσταντισμού. Ταυτόχρονα, ενισχύεται η λατρεία της Θεοτόκου και πολλαπλασιάζονται οι εικόνες και οι τελετές, προκειμένου να διεγερθεί η ευαισθησία των πιστών.

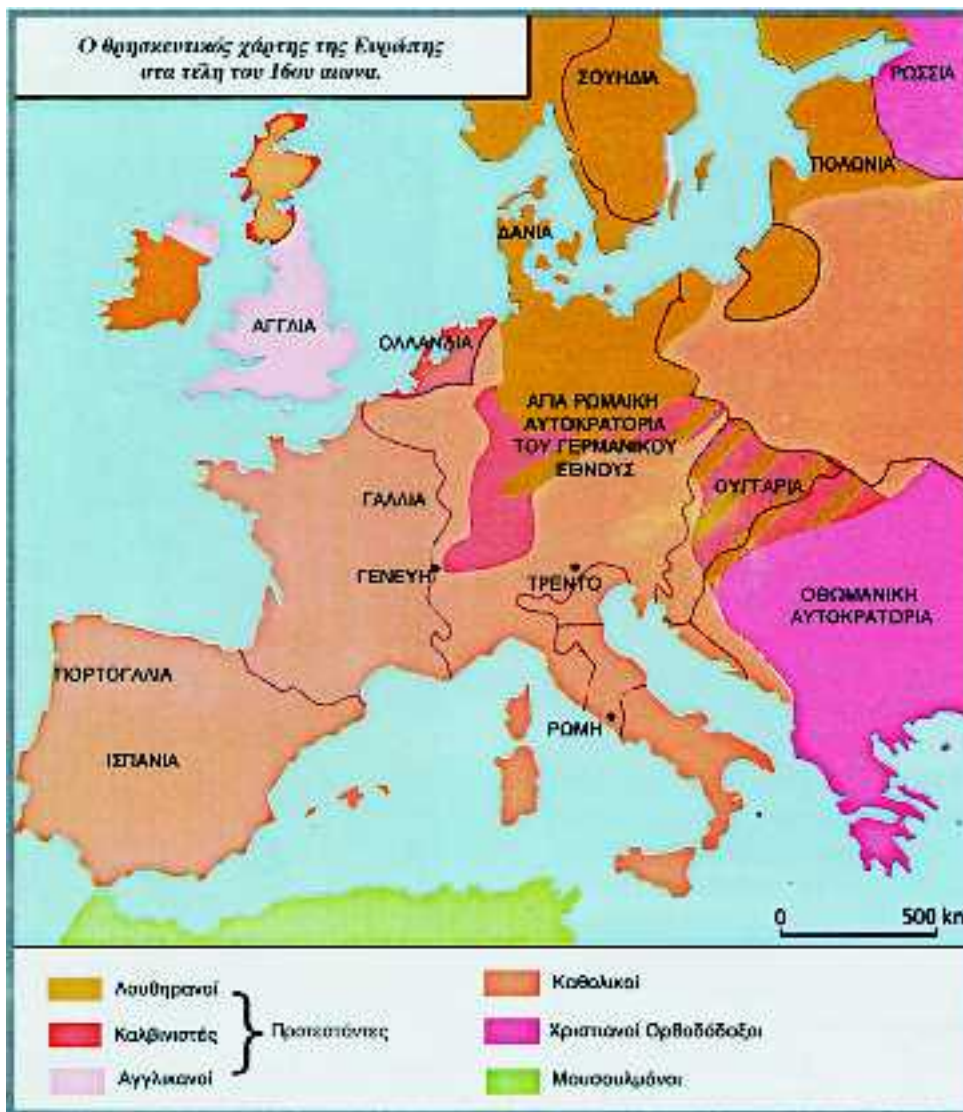
■ Η Ευρώπη μετά τη Μεταρρύθμιση

Έπειτα από ένα περίπου αιώνα μεταρρυθμίσεων η χριστιανική Ευρώπη είναι πνευματικά διαιρεμένη. Ο Προτεσταντισμός επικράτησε στη βόρεια Ευρώπη, ο Ρω-

μαιοκαθολικισμός διατήρησε τη δύναμή του στη νότια. Η Ορθοδοξία κυριαρχεί στον ελληνικό χώρο τα Βαλκάνια και τη Ρωσία.

Η προτεσταντική μεταρρύθμιση προκάλεσε, εκτός από θρησκευτικές γενικότερες μεταβολές στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Η μετάφραση της Βίβλου σε εθνικές γλώσσες

συνέβαλε στην ανάπτυξη των εθνικών λογοτεχνιών και στη σφυρηλάτηση της εθνικής συνείδησης. Εξάλλου, η απελευθέρωση των δημιουργικών δυνάμεων του ανθρώπου δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την εξέλιξη των επιστημών, τον εκδημοκρατισμό των θεσμών, την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ελευθερία.

Ερωτήσεις

1. Συζήτησε με τους συμμαθητές σου τα μέσα που χρησιμοποίησε η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία για να επιβάλει τη θρησκευτική αντιμεταρρύθμιση στις χώρες της Ευρώπης; (άξονες αναφοράς: θρησκεία, κοινωνία, πολιτική, τέχνη. Αξιοποίηση των γνώσεων από τα αντίστοιχα μαθήματα: θρησκευτικά, κοινωνική και πολιτική αγωγή, αισθητική αγωγή).

4. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις από το 15ο ως το 18ο αι.

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Εθνικές μοναρχίες, συνθήκη της Βεσφαλίας (1648), απολυταρχία, κοινοβούλιο, διαφωτισμός, μερκαντιλισμός-προστατευτισμός, βιομηχανική επανάσταση, κοινωνικές τάξεις

■ Η Ευρώπη των κρατών

● Ανάδυση των εθνικών μοναρχιών

Η Ευρώπη είναι διαιρεμένη από το Μεσαίωνα σε πολλές μικρότερες ή μεγαλύτερες ηγεμονίες και κράτη. Μέσα από τις συγκρούσεις, το άνοιγμα προς τον κόσμο και την ενίσχυση της βασιλικής εξουσίας αρχίζει να αναδύεται βαθμιαία η αντίληψη για το έθνος-κράτος που θα λάβει συγκεκριμένη μορφή το 19ο αιώνα. Οι ηγεμόνες στην προσπάθειά τους να συγκροτήσουν ομοιογενή κράτη και να αποκτήσουν ισχύ καταπολεμούν κάθε δραστηριότητα που θεωρείται διασπαστικό στοιχείο.

● Θρησκευτική πολιτική

Στο πλαίσιο της πολιτικής αυτής εντάσσεται και η εχθρική στάση έναντι των προτεσταντών, που συνεχίστηκε και το 17ο αιώνα.

Στη Γερμανία, ιδιαίτερα αιματηρός υπήρξε ο **τριακονταετής πόλεμος** (1618-1648) μεταξύ προτεσταντών και ρωμαιοκαθολικών, ο οποίος όμως αυτή τη φορά, έλαβε πανευρωπαϊκές διαστάσεις. Η **Συνθήκη της Βεσφαλίας** (1648) έβαλε τέλος στη σύγκρουση αυτή, που σηματοδότησε οριστικά και τη συρρίκνωση της δύναμης του γερμανού αυτοκράτορα. Στην Αυστρία οι ηγεμόνες καταδίωξαν τους προτεστάντες και ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΔ' απαγόρευσε (1685) τον προτεσταντισμό, ανακαλώντας το Διάταγμα της Νάντης.

Από τις αρχές, όμως, του 18ου αιώνα, τα κράτη ακολουθούν μια πολιτική πιο ανεκτική και τα θρησκευτικά ζητήματα περιέρχονται σε δευτερεύουσα μοίρα.

● Ανταγωνισμοί

Η κύρια, όμως, αιτία των ενδοευρωπαϊκών συγκρούσεων δεν εντοπίζεται ασφαλώς στις θρησκευτικές διαμάχες αλλά στην προσπάθεια των κρατών να αποκτήσουν οικονομική ισχύ, κυρίαρχη θέση στην Ευρώπη και παγκόσμια υπεροχή. Η πολιτική αυτή όξυνε τους ανταγωνισμούς μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και, κυρίως, μεταξύ της Αγγλίας και της Γαλλίας.

Η φρίκη του πολέμου

Μόλις αυτοί οι καβαλάρηδες έφτασαν στο σπίτι μας, το πρώτο πράγμα που έκαναν ήταν να δέσουν τα άλογά τους. Ύστερα ο καθένας επιδόθηκε στο έργο του, να μην αφήσει δηλαδή τίποτα όρθιο, να λεπλατίζει τα πάντα. Ενώ μερικοί έσφαζαν τα ζώα και τα έψηναν, άλλοι έκαναν το σπίτι άνω – κάτω [...]. Άλλοι άρπαζαν ό,τι έβρισκαν μπροστά τους, άλλοι γκρέμιζαν τις πόρτες και τα παράθυρα, [...] έκαιγαν τα στρώματα, τα τραπέζια, τις καρέκλες και τους πάγκους [...]. Άλλοι έριξαν ένα χωρικό σε πυρωμένο φούρνο και έναν άλλο τον έσερναν με τη θηλιά στο λαιμό [...]. Για να μη μακρηγορώ, καθένας από τους στρατιώτες εφεύρισκε ένα νέο είδος βασανισμού για τους δυστυχείς αυτούς χωρικούς.

H. J. C. von Grimmelshausen, Les aventures de Simplicius Simplicissimus, 1668, Παρίσι, Aubier, 1988, 34-35.

■ Ποια είναι τα θύματα του πολέμου;

■ Από πού φαίνεται ότι οι στρατιώτες αυτοί δεν υπηρετούν κάποια ιδεολογία;

● Η Ευρώπη και η Οθωμανική Αυτοκρατορία

Στο μεταξύ οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες έπρεπε να αντιμετωπίσουν ένα κοινό εξωτερικό εχθρό, τους Οθωμανούς Τούρκους. Οι τελευταίοι μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης (1453) προέλασαν προς την κεντρική Ευρώπη και πολιορκήσαν ανεπιτυχώς τη Βιέννη δύο φορές, το 1529 και το 1683. Έκτοτε, η Οθωμανική Αυτοκρατορία υποχωρεί συνεχώς από τα ευρωπαϊκά εδάφη και τη σκυτάλη του αντιοθωμανικού πολέμου αναλαμβάνει μια νέα ανερχόμενη δύναμη, η Ρωσία.

Η πολιορκία της Βιέννης και τα κρουασάν

Μόλις έγινε γνωστό ότι οι Τούρκοι που πολιορκούσαν τη Βιέννη το 1683 άρχισαν να υποχωρούν, ένας ζαχαροπλάστης είχε την εξής φαινή ιδέα: για τον εορτασμό της ευχάριστης ειδίσης κατασκεύασε γλυκά σε σχήμα ημισελήνου (croissant: ημισέληνος, σημαία των Τούρκων), δηλ. τα γνωστά μας κρουασάν και έκανε χρυσές δουλειές.

Παράλληλα προς τα πολεμικά γεγονότα οι ευρωπαϊκές χώρες, με πρώτη τη Γαλλία (1535), συνάπτουν η μία μετά την άλλη προνομιακές εμπορικές συμφωνίες με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τις λεγόμενες **Διομολογήσεις***.

■ Ο θρίαμβος της απολυταρχίας και οι πρώτοι κλονισμοί

Οι νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν το 16ο αι. ευνόησαν στην Ευρώπη τη βαθμιαία εδραίωση της

απόλυτης μοναρχίας ή απολυταρχίας*. Το πολιτικό αυτό σύστημα θριάμβευσε με τη συνεργασία των ηγεμόνων και των αστών σε βάρος των φυγόκεντρων δυνάμεων που αντιπροσώπευαν οι ευγενείς και οι τοπικές διοικήσεις. Η απολυταρχία απλώθηκε σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης με πολλές παραλλαγές.

● Γαλλία

Στη Γαλλία ο απολυταρχισμός φθάνει στο απόγειό του με το Λουδοβίκος ΙΔ' (1638-1715), που θεωρεί τον εαυτό του αντιπρόσωπο του Θεού στο βασίλειό του. Με γνώμονα τη βασική αρχή του **ένας βασιλιάς, μία πίστη, ένας νόμος** ασκεί απόλυτο έλεγχο σε όλους τους τομείς της κρατικής δραστηριότητας και ταυτίζει το κράτος με το βασιλικό αξίωμα.

Ο βασιλιάς, αντιπρόσωπος του Θεού

Κάθε εξουσία πηγάζει από το Θεό. Ο βασιλιάς, είπε ο Απόστολος Πέτρος, είναι λειτουργός του Θεού. Επομένως, οι βασιλείς ενεργούν ως λειτουργοί του Θεού και ως αντιπρόσωποι του πάνω στη γη. Μέσω αυτών ο Θεός ασκεί την κυριαρχία του. Γι' αυτό ακριβώς ο βασιλικός θρόνος δεν είναι θρόνος ανθρώπου αλλά ο θρόνος του Θεού. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το πρόσωπο του βασιλιά είναι ιερό και, επομένως, κάθε εναντίον του επιβουλή είναι ιεροσυλία. Πρέπει να υποκούμε στο βασιλιά με θρησκευτική ευλάβεια και συνειδήση.

I. Μποσσύ (J. Bossuet 1627-1704), Πολιτικές Σκέψεις 1670., στο: EuroDocs Weaver: Richard Hacken, European Studies Bibliographer, Harold B. Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah, USA.

■ Γιατί ο Μποσσύ απορρίπτει οποιαδήποτε αντίδραση κατά του μονάρχη;

Λαός, ο μόνος κυρίαρχος

Όλοι οι άνθρωποι είναι από τη φύση ελεύθεροι και ίσοι [...]. Έχουν εμπιστευθεί με συμφωνία στην εκτελεστική εξουσία τη διακυβέρνηση [...]. Η εκτελεστική εξουσία παραβιάζει την υποχρέωσή της αυτή, όταν προσπαθεί να επιβάλει αυθαίρετα τη βούλησή της [...]. Τότε, ο λαός ως ανώτατη εξουσία, έχει το δικαίωμα να αντιδράσει και να εγκαθιδρύσει ένα νέο πολιτικό σύστημα.

Τζον Λοκ (John Locke 1632-1704), Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως, στο Paul Halsal, Modern History Source Book, John Locke, Second Treatise on Government (1690), 1998, 240-243.

■ Ποια γεγονότα ενέπνευσαν αυτή τη θεωρία;

■ Γιατί το κείμενο αυτό έχει διαχρονικό και πανανθρώπινο χαρακτήρα;

Κατά την περίοδο αυτή ο πολιτικός και κοινωνικός βίος της χώρας γνωρίζει κρίση. Πολλές από τις δομές του απολυταρχικού καθεστώτος θεωρούνται ότι πλήττουν τα συμφέροντα όχι μόνο της αστικής τά-

ξης αλλά και των αγροτών καθώς και μερίδας της αριστοκρατίας. Η επιδίωξη ριζικών αλλαγών εκφράζεται με το κίνημα του Διαφωτισμού* (1688-1789) και κορυφώνεται προς το τέλος του αιώνα με τη **Γαλλική Επανάσταση** (1789).

● Αγγλία

Στην Αγγλία η μοναρχία ήταν παραδοσιακά ηπιότερη, γιατί ίσχυαν περιορισμοί στην εξουσία του βασιλιά. Έτσι, η προσπάθεια ορισμένων βασιλέων να προχωρήσουν σε θρησκευτικές διώξεις, παραμερισμό του κοινοβουλίου και άσκηση απολυταρχικής διακυβέρνησης προκάλεσε εμφύλιο πόλεμο (1642-1649) και είχε ως αποτέλεσμα την κατάργηση της βασιλείας. Ο επικεφαλής των αντιμοναρχικών δυνάμεων **Όλιβερ Κρόμβελ** κυβέρνησε δικτατορικά τη **Δημοκρατία της Αγγλίας, της Ιρλανδίας και της Σκωτίας** μέχρι το θάνατό του, το 1659.

Ο Νόμος περί Προσωπικής Ασφάλειας (Habeas Corpus: να έχεις το σώμα σου) 1679 (απόσπασμα)

Κάθε φορά που υποβάλλεται αίτημα περί Προσωπικής Ασφάλειας σε κάποιον αξιωματούχο ή δεσμοφύλακα ή οποιοδήποτε άλλον υπεύθυνο για τη φρούρηση ενός ατόμου που βρίσκεται φυλακισμένο για τέλεση εγκλήματος ή ύποπτο για τέλεση εγκλήματος, τότε ο αξιωματούχος αυτός ή ο δεσμοφύλακας ή οποιοσδήποτε άλλος υπεύθυνος οφείλει, σύμφωνα με το περιεχόμενο του παρόντος νόμου ή να το απελευθερώσει [...] ή να το παρουσιάσει εντός τριών ημερών στο αρμόδιο δικαστήριο.

Paul Halsal, Modern History Source Book, Habeas Corpus Act, 1679, 1998, 2-3.

■ Γιατί ο νόμος αυτός αποτελεί ένα νέο βήμα που προστατεύει τις ατομικές ελευθερίες; Τι ισχύει σήμερα (στην Ελλάδα); Να συμβουλευθείτε το βιβλίο της πολιτικής και κοινωνικής αγωγής.

Η μοναρχία αποκαταστάθηκε στη συνέχεια αλλά έχανε συνεχώς τη δύναμή της προς όφελος του κοινοβουλίου. Μετά το νόμο περί **Προσωπικής Ασφάλειας (Habeas Corpus* 1679)** που θεμελιώνει τις ατομικές ελευθερίες, μια άλλη πραξικοπηματική ενέργεια του βασιλιά προκάλεσε την **Ένδοξη Επανάσταση*** (1688). Με αυτήν η αστική τάξη κατόρθωσε να επιβληθεί και να επικρατήσει στην πολιτική σκηνή, επιβάλλοντας τη συνταγματική μοναρχία και τον κοινοβουλευτισμό. Τέλος, ένα χρόνο αργότερα η **Διακήρυξη των Δικαιωμάτων** (1689) προσδιόριζε ακριβέστερα τα όρια της βασιλικής εξουσίας.

■ Δημογραφική εξέλιξη

Κατά το 17ο αιώνα η Ευρώπη με τα 100 εκατομμύρια κατοίκους είναι η περισσότερο πυκνοκατοικη-

Το Αγγλικό Κοινοβούλιο συνεδριάζει (1641). Πίνακας του Τζον Σίγκλετον Κόπλεϊ

Διακήρυξη των Δικαιωμάτων (Bill of Rights), 1689 (άρθρα 1,2,4,8,9)

Οι πνευματικοί και οι κοσμικοί άρχοντες καθώς και οι Κοινοβίτες που αποτελούν την πλήρη και ελεύθερη έκφραση του έθνους [...] διακηρύττουν[...] με σκοπό να δικαιώσουν και να ενισχύσουν τα παλιά δικαιώματα και ελευθερίες τους, ότι:

1. Το βασιλικό δικαίωμα να αναστέλλονται και να ακυρώνονται οι νόμοι χωρίς τη συγκατάθεση του κοινοβουλίου, είναι παράνομο.

2. Το βασιλικό δικαίωμα να εκδίδονται και να εκτελούνται νόμοι, χωρίς τη συγκατάθεση του Κοινοβουλίου, είναι παράνομο[...].

4. Κάθε χρηματική δαπάνη για λογαριασμό του στέμματος, με το πρόσχημα βασιλικού προνομίου, χωρίς τη συγκατάθεση του Κοινοβουλίου, είναι παράνομη[...].

8. Οι εκλογές των αντιπροσώπων του Κοινοβουλίου πρέπει να είναι ελεύθερες.

9. Οι απόψεις των αντιπροσώπων και οι συζητήσεις που γίνονται στο κοινοβούλιο δεν υπόκεινται σε καμία δίωξη.

Eyre and Spottiswoode (ed.) *The statutes, Λονδίνο 1871, τ. 2, 10-11*

- Ποια ελευθερία καθιερώνεται με το άρθρο 9;
- Πώς τα παραπάνω άρθρα θεμελιώνουν το πολίτευμα της κοινοβουλευτικής μοναρχίας;
- Αντλώντας πληροφορίες από το μάθημα της Πολιτικής και Κοινωνικής Αγωγής(Γ' Γυμνασίου), να εξετάσετε αν ισχύουν παρόμοιες διατάξεις σήμερα;

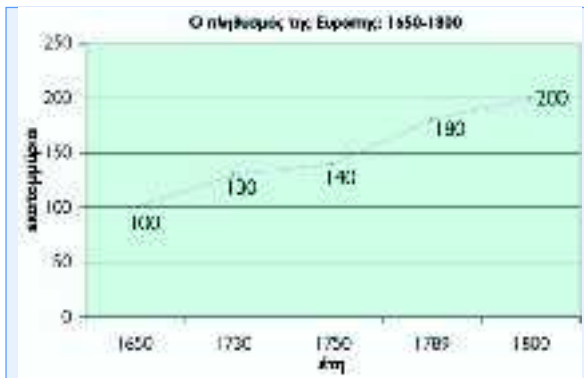
μένη περιοχή της γης μετά τη χερσόνησο της Ινδίας και την Κίνα. Ο πληθυσμός είναι περίπου στατικός, αλλά από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα αυξάνεται κανονικά.

Η αύξηση αυτή οφείλεται στην ελάττωση της θνησιμότητας λόγω της βελτίωσης των εσοδειών, της σπανιότερης εμφάνισης επιδημιών και των λιγότερο θανατηφόρων πολέμων. Η δημογραφική εξέλιξη οδηγεί με τη σειρά της στην αύξηση της ζήτησης και δημιουργεί νέες ανάγκες, τις οποίες πρέπει να ικανοποιήσουν οι παραγωγοί.

■ Οικονομικές εξελίξεις

● Από την παραδοσιακή γεωργία σε μια αγροτική επανάσταση

Περί το 90% του πληθυσμού ζει στο ύπαιθρο και από αυτούς οι περισσότεροι ασχολούνται με τη γεωργία. Από το 18ο αιώνα αρχίζουν να χρησιμοποιούνται νέες καλλιεργητικές τεχνικές που βελτιώνουν τη γεωργική απόδοση. Παράλληλα, ο αγροτικός πληθυσμός αρχίζει να μειώνεται, καθώς πολλοί αναζητούν εργασία στις βιοτεχνίες και, αργότερα, στις βιομηχανίες των πόλεων.

Πηγή: Carlo M. Cipolla, *The Fontana Economic History of Europe*, t. 3, Fontana Collins, 1973, σ. 27-28. F. Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, οικονομία, καπιταλισμός*, τ. Α', Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995, 32.

■ Ποια είναι η εξέλιξη του πληθυσμού της Ευρώπης; Ποιοι παράγοντες την καθορίζουν;

● Από τη βιοτεχνία στη βιομηχανία

Μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα οι βιοτεχνίες έχουν παραδοσιακό χαρακτήρα, στηρίζονται δηλαδή σε οικογενειακά κεφάλαια και έχουν τοπικό χαρακτήρα. Αλλά με την **εκμηχάνιση**, δηλ. τη χρήση μηχανών, και στη συνέχεια τη χρησιμοποίηση γαιάνθρακα και ατμού μεταβάλλονται σε βιομηχανίες με πολλαπλάσια κεφάλαια. Ο μεταποιητικός τομέας, δηλ. η βιοτεχνία και η βιομηχανία, με αιχμή την υφαντουργία και τη μεταλλουργία, αποτελούν βασικό άξονα της οικονομικής πολιτικής των χωρών της Ευρώπης.

● Εμπόριο

Οι θαλάσσιοι εμπορικοί δρόμοι, που βρίσκονταν αρχικά στα χέρια των Πορτογάλων και των Ισπανών, πέρασαν από το 17ο αιώνα στους Ολλανδούς, τους Άγγλους και τους Γάλλους. Το **μεγάλο ατλαντικό εμπόριο** με τις αποικίες της Αμερικής γνωρίζει μεγάλη άνθηση, αλλά η πλέον προσοδοφόρα εμπορική δραστηριότητα είναι για τους Ευρωπαίους το λεγόμενο **τριγωνικό εμπόριο**, γιατί διεξάγεται σε τρεις φάσεις μεταξύ Ευρώπης, Αφρικής και Αμερικής: Οι Ευρωπαίοι μεταφέρουν στην Αφρική μικροεμπορεύματα, από εκεί αγοράζουν σκλάβους που τους ανταλλάζουν στην Αμερική με αποικιακά προϊόντα (ζάχαρη, καφέ κ.ά.), τα οποία στη συνέχεια μεταφέρουν στην Ευρώπη.

Οι ευρωπαϊκές χώρες εισάγουν πρώτες ύλες, καρυκεύματα και άλλα αποικιακά προϊόντα, ενώ οι εξαγωγές συνίστανται σε βιομηχανικά προϊόντα, κυρίως υφάσματα και είδη μεταλλουργίας. Το 18ο αιώνα η Αγγλία καρπώνεται το μεγαλύτερο μερίδιο

της αγοράς και κατέχει το 26% του ευρωπαϊκού εμπορικού στόλου και ακολουθεί η Γαλλία που συγκεντρώνει το 21%.

Ωστόσο, οι ενδοευρωπαϊκές εμπορικές σχέσεις είναι περιορισμένες κατά το 16ο και 17ο αιώνα, γιατί οι χώρες ακολουθώντας την πολιτική του **μερκαντιλισμού** ή **προστατευτισμού*** ενισχύουν τις εξαγωγές και αποθαρρύνουν με διάφορα μέτρα τις εισαγωγές. Από το 18ο όμως αιώνα η πολιτική αυτή εγκαταλείπεται σταδιακά κάτω από την πίεση της οικονομικής σκέψης του Διαφωτισμού που ζητούσε ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα.

Με πυρακτωμένο σίδηρο

Το 18ο αιώνα, το δουλεμπορικό πλοίο φέρνει στην Αφρική ράβδους σιδήρου, χάντρες, υφάσματα [...]. Σε αντάλλαγμα όλων αυτών των ειδών λαϊκής κατανάλωσης ζητά σκλάβους.

Οι σκλάβοι στοιβάζονται στην ακτή, αφού πρώτα ελεγχθεί η φυσική τους κατάσταση [...]. Μόλις οι μαύροι αγοραστούν μαρκάρονται με πυρακτωμένο σίδηρο με τα αρχικά του ιδιοκτήτη και μετά τους μαρκάρουν. Ξυρισμένοι και γυμνοί κοιμούνται ο ένας πάνω στον άλλο μέσα σε ακαθαρσίες.

Καθώς το ταξίδι διαρκεί δύο μήνες, τα αφεντικά αποδίδουν το θάνατο πολλών σκλάβων σε επιδημία!

Πριν από την άφιξη του πλοίου στο λιμάνι, οι άρρωστοι πετάνονται στη θάλασσα. Τους άλλους τους παρατάζουν και τους ντοπάρουν, για να φαίνονται σε καλή κατάσταση.

Έπειτα νέα αφεντικά. Και όταν ο σκλάβος αγοραστεί από κάποιον αφέντη της Βραζιλίας, της Κούβας ή της νότιας Αμερικής, ο γολγοθάς τους δεν έχει τελειώσει.

Από το βιβλίο του J. Ki-Zerbo, *Histoire de l' Afrique Noire*, 1978, 23.

■ Να περιγράψετε ακριβώς σε τι συνίσταται το τριγωνικό εμπόριο (σε συνδυασμό με το χάρτη).

● Η βιομηχανική επανάσταση

Οι παραπάνω οικονομικές, κοινωνικές και τεχνολογικές μεταβολές διαμόρφωσαν τις κατάλληλες συνθήκες για ραγδαίες εξελίξεις το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Το φαινόμενο αυτό ονομάστηκε **Βιομηχανική Επανάσταση***, επειδή έφερε επαναστατικές αλλαγές στην οικονομική και κοινωνική ζωή του ανθρώπου. Η ριζική αυτή μεταβολή ξεκίνησε πρώτα από την Αγγλία και επεκτάθηκε κατά το 19ο αιώνα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

■ Η κοινωνία των εξελίξεων και των ανισοτήτων

Οι μεγάλοι ιδιοκτήτες της γης (ευγενείς, κλήρος και αστοί) απολαμβάνουν εισοδήματα από τις ιδιοκτησίες τους και εισπράττουν, επίσης, φόρους από τους χωρικούς. Στη δυτική Ευρώπη οι χωρικοί είναι

ελεύθεροι, ενώ στην ανατολική είναι δουλοπάροικοι και υποβάλλονται σε αγγαρείες και βαρύτερη φορολογία.

Τα οφέλη από τις οικονομικές μεταβολές καρπώνεται η αστική τάξη, η οποία συνεχώς ισχυροποιείται και γίνεται η κυρίαρχη δύναμη των εξελίξεων στη δυτική Ευρώπη. Ο υπόλοιπος πληθυσμός, δηλαδή οι αγρότες, οι χωρικοί και τα ασθενέστερα στρώματα των πόλεων (εργάτες, μικροεπαγγελματίες και άλλοι) ζουν σε άθλιες συνθήκες και δεν έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ακόμα και τα απολύτως αναγκαία.

Έτσι, η κοινωνία διακρίνεται σε **τρεις τάξεις** με ποσοτικές και ποιοτικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με τη χώρα. Κυριότερο χαρακτηριστικό της κοινωνίας αυτής είναι η άνιση κατανομή του πλούτου.

Ο οικονομικός προγραμματισμός ενός αγροτικού εργάτη

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Βωμπάν ο οικονομικός προγραμματισμός ενός αγροτικού εργάτη έχει έσοδα 90 λίρες και 10 λεπτά. Πληρώνει 14 λίρες και 16 λεπτά για φόρους. Δαπανά 60 λεπτά για να αγοράσει δημητριακά που είναι η βάση της διατροφής. Του μένουν 15 λίρες και 4 λεπτά.

Αυτές οι 15 λίρες και τα 4 λεπτά δε θα του φτάσουν για πολύ, εκτός αν συμπληρώνει τον κενό χρόνο του με μικρεμπόριο και η γυναίκα του συμβάλλει στα έξοδα με ράψιμο, πλέξιμο, με την περιποίηση ενός μικρού κήπου, με την εκτροφή μερικών πουλερικών...

Και, αν δεν έχει και κανένα μικρό κομμάτι γης να το καλλιεργεί, θα είναι δύσκολο να επιβιώσει[...]. Και αν έχει, αντί για δύο, τέσσερα παιδιά, θα είναι ακόμα χειρότερα, μέχρις ότου μεγαλώσουν για να κερδίζουν μόνα τους το ψωμί τους. Έτσι, όπως και να πάρουμε τα πράγματα, είναι βέβαιο ότι πάντοτε θα υπάρχει πολύς πόνος μέχρι να βγάλει το χρόνο.

Σεμπαστιάν Βωμπάν (Sebastian Vauban 1633-1707), Βασιλική Δεκάτη, 1707. Παρίσι, Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας.

■ Βρείτε τις λεπτομέρειες που προσδιορίζουν την καθημερινή ζωή ενός αγροτικού εργάτη και ενός ευγενή.

Ερωτήσεις

1. Με αφετηρία τα παραθέματα για τα πολιτεύματα, να συζητήσετε με τους συμμαθητές σου τις απόψεις για το ρόλο του ανώτατου άρχοντα (βασιλιά, προέδρου), της εκτελεστικής εξουσίας (βασιλιά, πρόεδρου, πρωθυπουργού-κυβέρνησης) και του κοινοβουλίου κατά το 18ο αιώνα και σήμερα.
2. Με αφετηρία το παράθεμα για το δουλεμπόριο, να εξετάσετε σε ομάδες τη μορφή ή τις μορφές που έχει λάβει σήμερα το πρόβλημα αυτό. Γιατί δεν εκλείπουν τέτοιου είδους προβλήματα;
3. Να συγκρίνετε τις διομολογήσεις με τα εμπορικά προνόμια που παραχώρησε το Βυζάντιο στους Βενετούς ως προς τις επιπτώσεις που είχαν για την Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Βυζάντιο αντίστοιχα.

5. Εξελίξεις στα Γράμματα, τις Επιστήμες και τις Τέχνες κατά το 17ο και 18ο αιώνα

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Κλασικισμός, ρομαντισμός, ορθολογισμός, εμπειρισμός, εφευρέσεις, ατμομηχανή, μπαρόκ, κλασικισμός-νεοκλασικισμός, ροκοκό.

■ Εξελίξεις στα Γράμματα και τις Επιστήμες

● Λογοτεχνία

Η πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα γνώρισε μεγάλη άνθηση κατά το 17ο αιώνα ή **αιώνα του Λουδοβίκου ΙΔ'** (1638-1715). Η γαλλική λογοτεχνία ακολουθώντας τον **κλασικισμό***, παράγει έργα διαχρονικά με θεματογραφία κλασική ή σύγχρονη. Ο **Μολιέρος** (1622-1753), ένας από τους σημαντικότερους συγγραφείς της περιόδου αυτής, διακωμωδεί την ανερχόμενη αστική τάξη της εποχής του (*Αρχοντοχωριάτης*). Η λογοτεχνική παραγωγή συνεχίζεται στη Γαλλία και κατά το 18ο αιώνα με τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού, ενώ προς το τέλος του αιώνα αυτού εμφανίζεται ο **ρομαντισμός***.

Στην Αγγλία κυριαρχούν κατά την περίοδο αυτή ρεαλιστικές και ανθρωποκεντρικές τάσεις, ενώ στη Γερμανία δίνεται έμφαση στο συναίσθημα και στην παράδοση. Κορυφαίοι γερμανοί συγγραφείς της περιόδου αυτής θεωρούνται ο **Γκαίτε** (1749-1832) με αντιπροσωπευτικό έργο τον *Φάουστ*, και ο **Σίλλερ** (1759-1805).

● Επιστημονική Σκέψη –Διαφωτισμός

Το δρόμο για τη νεότερη επιστήμη, που άνοιξε ο Βάκωνας, συνέχισε ο γάλλος **Ρενέ Ντεκάρτ** (1596-1650) που θεμελίωσε τον **ορθολογισμό***, υποστηρίζοντας ότι η κύρια πηγή της κάθε αλήθειας είναι η λογική απόδειξη. Τον ορθολογισμό, επίσης, και τον

Θέλει γαμπρό αριστοκράτη

(Ο Κλεόντης, υποψήφιος γαμπρός, ζητάει το χέρι της κόρης του νεόπλουτου Γιορδάνη).

Γιορδάνης: Πριν σας δώσω απάντηση, κύριε, σας παρακαλώ να μου πείτε, αν είσατε αριστοκράτης.

Κλεόντης: [...] σας λέω καθαρά πως δεν είμαι αριστοκράτης Γιορδάνης. Το χέρι της, παλικάρι μου: η κόρη μου δεν κάνει για σας.

Κλεόντης: Ορίστε;

Γιορδάνης: Αριστοκράτης δεν είσατε, την κόρη μου δεν την παίρνετε [...]

Απόσπασμα από τον Αρχοντοχωριάτη του Μολιέρου, στο: ΚΝΛ, Α' Λυκείου, σ. 386-387.

■ Ποια είναι η φιλοδοξία των νεόπλουτων;

εμπειρισμό* χρησιμοποίησε ο άγγλος φιλόσοφος **Τζον Λοκ** (1632-1704) ως βάση για την ερμηνεία και τη βελτίωση της κοινωνίας. Το επιστημονικό πνεύμα επιβάλλεται, όταν ο **Ισαάκ Νεύτων** (1643-1727) διατυπώνοντας το νόμο της παγκόσμιας έλξης (1687) έδειξε ότι ο κόσμος λειτουργεί με βάση ορισμένους σταθερούς νόμους.

Αυτός ο επιστημονικός στοχασμός γεννά την αισιοδοξία ότι η λογική και η εφαρμογή παρόμοιων νόμων στα κοινωνικά φαινόμενα θα φέρουν στον άνθρωπο την ελευθερία, την αρμονία και την ευμερσία. Προβάλλεται έτσι, κατά το 18ο αιώνα, ένα γενικότερο αίτημα για βαθιές μεταβολές σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, το οποίο εντάσσεται στο κίνημα του Διαφωτισμού. Το κίνημα αυτό αποσκοπούσε στην αποδέσμευση της ανθρώπινης σκέψης από κάθε ιδεολογική, θρησκευτική ή φιλοσοφική προκατάληψη.

Οι σημαντικότεροι Διαφωτιστές

Βολταίρος (1694-1778)

Ρουσό (1712-1788)

Μοντεσκιέ (1698-1755)

Ντιντερό (1713-1784)

● Επιστημονικές εφευρέσεις

Η επικράτηση του ορθολογισμού και του εμπειρισμού συμβάλλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη των θετικών επιστημών και της τεχνολογίας. Η επιστημονική έρευνα συνεχίζεται, αλλά κατά το 18ο αιώνα δίνεται περισσότερη έμφαση στην πρακτική εφαρμογή της. Η εφεύρεση του αλεξίκεραυτου, του θερμόμετρου, του ηλεκτρικού συσσωρευτή (μπαταρίας) και του αερόστατου είναι μερικά από τα σπουδαιότερα επιτεύγματα της εποχής. Η σημαντικότερη, όμως, τεχνική εφεύρεση είναι η τελειοποίηση της **ατμομηχανής** (1769) από τον Σκότο **Τζέιμς Βατ** (1736-1819).

■ Οι εξελίξεις στις εικαστικές τέχνες

Μέσα από τη θρησκευτική διαμάχη αναδύθηκε και κυριάρχησε κατά το 17ο αιώνα μια νέα καλλιτεχνική τεχνολογία, το **μπαρόκ** (από την πορτογαλική λέξη *barocco*: ακανόνιστο μαργαριτάρι). Γεννήθηκε στην Ιταλία ως προέκταση της αναγεννησιακής τέχνης και χρησιμοποιεί τις καμπύλες, την πολυχρωμία, την κίνηση, την ψευδαίσθηση και την επιτηδευ-

Ρούμπενς, Τοπίο με ουράνιο τόξο. Ελαιογραφία σε ξύλο (περ.1635). Μόναχο, Παλαιά Πινακοθήκη.
■ Ποια χαρακτηριστικά του καλλιτέχνη μπορείτε να βρείτε στον πίνακα αυτό;

μένη διακόσμηση, για να εντυπωσιάσει και να συγκινήσει. Το μπαρόκ αφορά όλα τα είδη τέχνης και εμφανίζεται ως καλλιτεχνικός ρυθμός που χρησιμοποιήθηκε από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και τους ηγεμόνες, για να προβάλλουν και να εξυμνήσουν το κύρος και την ισχύ τους.

Μολονότι στην Ιταλία διακρίθηκαν αξιόλογοι καλλιτέχνες, όπως ο **Καραβάτζιο** (1573-1610), το μπαρόκ βρήκε την ιδανική έκφρασή του στον φλαμανδό (Κάτω Χώρες) ζωγράφο **Πέτερ Πολ Ρούμπενς** (1577-1640). Τα έργα του διακρίνονται για τη δυναμικότητα, τα έντονα χρώματα και την αγάπη για τη ζωή. Φλαμανδός, επίσης, είναι και ο διάσημος για τις προσωπογραφίες του **Βαν Νταϊκ** (1599-1641). Ο Ολλανδός (Κάτω Χώρες) ο **Ρέμπραντ Βαν Ριν** (1606-1669) καθιερώθηκε ως ένας από τους μεγαλύτερους ζωγράφους, χάρη στην τεχνική της φωτοσκίασης και την ικανότητά του να αποδίδει τον ψυχικό κόσμο των προσώπων στο έργο του.

Στην Ισπανία αναδείχθηκαν κορυφαίοι ζωγράφοι ο **Ντιέγκο Βελάσκεθ** (1599-1660) και ο **Μουρίλλο** (1617-1682). Ο πρώτος φιλοτεχνεί έργα με θρησκευτικό και μυθολογικό περιεχόμενο, χρησιμοποιώντας με αριστοτεχνικό τρόπο φωτεινά χρώματα. Ο δεύτερος διακρίνεται για τις συνθέσεις με θέματα θρησκευτικά και από την καθημερινή ζωή, αξιοποιώντας αντιθετικούς φωτισμούς.

Το μπαρόκ διεισδύει αρχικά και στη Γαλλία, στη χώρα όμως αυτή επικρατεί τελικά ο κλασικισμός, ως έκφραση του μοναρχικού ιδεώδους του Λουδοβίκου ΙΔ'. Χωρίς να παραμελείται η ζωγραφική που εκπροσωπείται επάξια από τον **Νικολά Πουσσέν** (1594-1665), η κλασική τέχνη αναδεικνύεται στην αρχιτεκτονική με το **Ανάκτορο των Βερσαλλιών**.

Η κοινωνία του 18ου αιώνα αναζητεί την άνεση και την ευχάριστη ατμόσφαιρα. Καρπός της τάσης αυτής είναι ο ρυθμός **ροκοκό** (από το rocaille: όστρακο) που κυριάρχησε στην Ευρώπη από το

Βατό, Ταξίδι για τα Κύθηρα, Παρίσι 1717, Ελαιογραφία σε μουσαμά. Παρίσι, Λούβρο.
■ Ποια χαρακτηριστικά του ροκοκό παρατηρείτε στον πίνακα;

1730 έως το 1780 περίπου. Γενικά η τεχνοτροπία αυτή χαρακτηρίζεται από τα έντονα διακοσμητικά στοιχεία, τη χάρη, την κομψότητα και την ευχάριστη ή ανέμελη ατμόσφαιρα. Ο κυριότερος εκπρόσωπος του γαλλικού ροκοκό στη ζωγραφική είναι ο **Ζαν Αντουάν Βατό** (1648-1721). Προς το τέλος του αιώνα (1780) το ροκοκό υποχωρεί και τη θέση του καταλαμβάνει ο **νεοκλασικισμός***. Χρησιμοποιήθηκε ως μέσο έκφρασης του αγώνα των λαών για ελευθερία και δημοκρατία με κυριότερο εκπρόσωπο τον **Ζακ Λουί Νταβίντ** (1748-1825).

■ Οι εξελίξεις στη Μουσική

Το 17ο αιώνα το μπαρόκ επιφέρει στη μουσική γόνιμες και ανανεωτικές εξελίξεις με τη δημιουργία του λυ-

ρικού θεάτρου, δηλαδή της **όπερας*** (μελοδράματος) και του **ορατόριου***. Η όπερα πρωτοεμφανίστηκε το 1600 στη Φλωρεντία, έλαβε όμως την ολοκληρωμένη μορφή της το πρώτο μισό του 17ου αιώνα. Γενικότερα, χάρη στους μεγάλους μουσουργούς παρατηρείται μεγάλη πρόοδος στη μουσική με τον εμπλουτισμό παλαιών και την επινοήση νέων μορφών σύνθεσης.

Μεγάλοι μουσουργοί

Κλαούντιο Μοντεβέρντι (1567-1643).
Ζαν Μπατιστ Λουλί (1632-1687)
Αντόνιο Βιβάλντι (1678-1741)
Χαίντελ (1685-1759)
Μπαχ (1685-1750)
Μότσαρτ (1756-1791)
Μπετόβεν (1770-1827)

Ζακ Λουί Νταβίντ, Ο όρκος των Ορατίων, Παρίσι 1785. Ελαιογραφία σε μουσαμά. Παρίσι, Λούβρο.

- Ποια στοιχεία του νεοκλασικισμού εντοπίζετε στον πίνακα; Ειδικότερα, ποια στοιχεία διακρίνετε που προσδίδουν στη σκηνή υψηλό ήθος και ηρωικό τόνο.
- Πώς ο καλλιτέχνης χρησιμοποιώντας ένα παλαιό θέμα εκφράζει τη σύγχρονη του πραγματικότητα;

Ερωτήσεις

1. Πώς η επιστημονική σκέψη βοήθησε στην αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων;
2. Να χωριστείτε σε ομάδες και να παρουσιάσετε στην τάξη ένα λογοτέχνη, έναν επιστήμονα ή ένα ζωγράφο της επιλογής σας (βιογραφικά στοιχεία, βασικά έργα, παρουσίαση ενός από αυτά).

II. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Φεουδαρχικό σύστημα, εκκλησία-προνόμια, ραγιάδες, κοινότητες, Φαναριώτες, αρματολοί και κλέφτες, παιδεία-Νεοελληνικός Διαφωτισμός, παροικιακός Ελληνισμός

■ Οι Έλληνες υπό βενετική κυριαρχία

● Συνθήκες διαβίωσης

Ορισμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου εξακολούθησαν να βρίσκονται υπό βενετική κυριαρχία και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453.

Στα εδάφη αυτά οι Βενετοί επέβαλαν το δυτικό φεουδαρχικό σύστημα, προσαρμοσμένο στις τοπικές συνθήκες. Υπήρξαν, όμως, αντιστάσεις των πληθυσμών που εκδηλώθηκαν με ποικίλες μορφές.

ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Κύπρος	1489-1571
Κρήτη	1206- 1669
Επάνησα	1386/1689 –1792

Αντιστασιακές ενέργειες των ελληνικών πληθυσμών κατά των Βενετών

- Εξέγερση αρχόντων στην Κρήτη με αρχηγό τον Σήφη Βλαστό (1453).
- Κίνημα του Διασωρήνου στην Κύπρο (1492), με χαρακτηριστικά εθνικά, πολιτικά και πνευματικά
- Το *ρεμπελιό των ποπολάρων* (εξέγερση του λαού) στη Ζάκυνθο (1640) με στοιχεία κοινωνικά

Ηπιότερη πολιτική ακολούθησε η Βενετία στον πολιτιστικό τομέα, επιτρέποντας την ελεύθερη μετακίνηση σπουδαστών από τις βενετοκρατούμενες περιοχές προς την Ιταλία. Έτσι, τα πνευματικά κέντρα της Ιταλίας (Βενετία, Φλωρεντία, Πάδοβα κ.ά.) έγιναν εστίες μόρφωσης και ανταλλαγής ιδεών των Κυπρίων, των Κρητικών και των Επτανήσιων, οι οποίοι στη συνέχεια μεταλαμπάδευσαν τα φώτα της παιδείας στις ιδιαίτερες πατρίδες τους.

● Γράμματα και Τέχνες

Κατά το 16ο και 17ο αιώνα η Κρήτη γνωρίζει αξιόλογη ανάπτυξη των γραμμάτων και των τεχνών. Η κρητική λογοτεχνία παράγει σημαντικά έργα, όπως το έμμετρο μυθιστόρημα ο **Ερωτόκριτος** του Β. Κορνάρου και η τραγωδία **Ερωφίλη** του Γ. Χορτάτση. Στα λογοτεχνικά αυτά κείμενα χρησιμοποιείται η κρητική

διάλεκτος και γίνεται συγκερασμός ελληνικών και αναγεννησιακών χαρακτηριστικών.

Αξιόλογη είναι, επίσης, η κρητική παρουσία και στον τομέα της τέχνης με τη λεγόμενη **Κρητική Σχολή**. Ο **Θεοφάνης Στρελίτζας Μπαθάς**, γνωστός ως **Θεοφάνης ο Κρης**, θεωρείται ως ο κυριότερος εκπρόσωπός της κατά το 16ο αιώνα. Ο καλλιτέχνης αυτός δημιούργει προσωπικό ύφος συνδυάζοντας στοιχεία της παλαιολόγειας παράδοσης και της δυτικής τέχνης.

Μετά την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους (1669), πολλά από τα χαρακτηριστικά της κρητικής πολιτιστικής παραγωγής μεταφέρονται στα Επάνησα από τους κρητικούς πρόσφυγες. Αναδεικνύονται σημαντικοί επανήσιοι ζωγράφοι, που ακολουθούν την κρητική παράδοση με επιδράσεις από την Αναγέννηση και το μπαρόκ.

Κρητικοί και επανήσιοι ζωγράφοι

Κρητικοί: Μιχαήλ Δαμασκηνός, Γ. Κλότζας, Θεόδωρος Πουλάρης (16ος-17ος αι.)

Επανήσιοι: Ηλίας Μόσκος Παναγιώτης Δοξαράς, Νικόλαος Κουτούζης (17ος -18ος αι.)

■ Οι Έλληνες υπό οθωμανική κυριαρχία

● Το καθεστώς των υποδούλων

Συνέπειες από την οθωμανική κατάκτηση

1. Βαριά φορολογία: κεφαλικός (cizye) και έγγειος φόρος (φόρος για τη χρήση της γης) ή χαράτσι (harac).
 2. Διοικητικές αυθαιρεσίες
 3. Παιδομάζωμα, εξισλαμισμοί, υποχρεωτική ναυτολόγηση παράλιων πληθυσμών
 4. Ληστεία και πειρατεία
 5. Δημογραφική φθορά
- **Με ποια σημασία χρησιμοποιούνται σήμερα από το λαό οι λέξεις χαράτσι και χαρατσώνω;**

Στις τουρκοκρατούμενες περιοχές οι κατακτημένοι λαοί της Βίβλου (Εβραίοι, Χριστιανοί), σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο μπορούσαν να συνάψουν συνθήκες που τους επέτρεπαν να διατηρήσουν την εσωτερική τους οργάνωση. Με τον τρόπο αυτό οι Χριστιανοί εξασφάλιζαν ατομικές, οικονομικές και θρησκευτικές ελευθερίες έναντι ορισμένων υποχρεώσεων, όπως η καταβολή ποικίλων φόρων στο Οθωμανικό Κράτος.

Στην πράξη όμως τα δικαιώματα αυτά κατά κανόνα αναιρούνταν.

Η οθωμανική κατάκτηση προκάλεσε πολλές ανακα-

Αντίσταση Ναουσαίων (1705)

[...]Με την παρούσα υψηλή μου διαταγή, σας κάνω γνωστό ότι...διορίσαμε και αποστείλαμε αμέσως τον σιλικτάρη Αχμέτ Τσελεμπί, με την εντολή να ενεργήσει την επιλογή και τη στρατολόγηση πενήντα νέων γενιτσάρων, σύμφωνα με το παλαιό έθιμο [...]. Οι άπιστοι κάτοικοι της παραπάνω πόλης (Νάουσας), αφού επαναστάτησαν και δήλωσαν εμείς δεν παραδίνουμε τους γιους μας στους μουσουλμάνους, τόλμησαν να σκοτώσουν δημόσια και στη μέση του δρόμου το σιλικτάρη με τους δύο συνοδούς του μουσουλμάνους. Στη συνέχεια, οι άπιστοι αυτοί φονιάδες με επικεφαλής τον αρματολό Ζήση Καραδήμο και τους δύο γιους του, αφού σχημάτισαν συμμορία από εκατό και πλέον κακούργους, ύψωσαν τη σημαία της ανταρσίας και [...] εξακολουθούν να διαπράττουν κακουργήματα, δηλ. φόνους και ληστείες σε βάρος των μουσουλμάνων πιστών του Ισλάμ.

Απόσπασμα από διαταγή του Μπελέρμπε της Ρούμελης στους ιεροδικαστές Βέροιας και Νάουσας (25 Απριλίου 1705) στο : Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, τ. 1, 1204-1669, Θεσσαλονίκη 1665, 251-52 (60).

■ Πώς αντιμετώπισαν οι Έλληνες τη στρατολόγηση νέων στη Νάουσα; Ποια νομίζετε ήταν στη συνέχεια η αντίδραση των Τούρκων;

τατάξεις, περιορισμούς, και καταπιέσεις στους υπόδουλους πληθυσμούς ή ραγιάδες*. Ο Ελληνισμός, όμως, ανέπτυξε δυνάμεις που του επέτρεψαν όχι μό-

νο να ξεπεράσει την αρχική κρίση, αλλά και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την αναγέννησή του.

● Δυνάμεις επιβίωσης και ανανέωσης του Ελληνισμού

Η Εκκλησία και τα προνόμια

Μετά την Άλωση ο Μωάμεθ Β΄ παραχώρησε στον πατριάρχη Γεννάδιο Β΄ μια σειρά προνομίων με τα οποία αναγνωριζόταν όχι μόνο ως πνευματικός αλλά και ως πολιτικός ηγέτης, ως εθνάρχης (millet basi). Με τη διπλή αυτή ιδιότητα ο πατριάρχης αποκτούσε το δικαίωμα να παρεμβαίνει στην Υψηλή Πύλη για θέματα που αφορούσαν τους ορθόδοξους χριστιανούς.

Ειδικότερα, ο σουλτάνος χορηγούσε στον πατριάρχη, εκτός από το ανώτατο θρησκευτικό αξίωμα, κοσμικές εξουσίες, όπως το δικαίωμα να ιδρύει εκκλησιαστικά δικαστήρια για την εκδίκαση υποθέσεων αστικού δικαίου (διαζυγίων, κληρονομιών κ.ά.) και να επιβάλλει φορολογία στους πιστούς για τις ανάγκες της Εκκλησίας ή για λογαριασμό της οθωμανικής διοίκησης. Η παραχώρηση των προνομίων αυτών δεν υπαγορευόταν μόνο από το ισλαμικό δίκαιο. Έδινε

Γενίτσαροι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Το σώμα των γενιτσάρων (νέος στρατός) προερχόταν από εξισλαμισθέντα χριστιανόπουλα.

στους Οθωμανούς τη δυνατότητα να διοικούν μέσω της Εκκλησίας εκατομμύρια χριστιανούς σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επιπλέον, η Εκκλησία, καθώς διέθετε οργανωμένο διοικητικό δίκτυο (μητροπόλεις, επισκοπές, ενορίες, μοναστήρια) αποτελούσε ιδανικό μηχανισμό για τη διοίκηση των υποδοχών. Έτσι, η Εκκλησία ανέλαβε, εκτός από εκκλησιαστικές αρμοδιότητες, και κοσμικές δικαιοδοσίες και καθήκοντα.

Πρακτικό εκλογής κοινοτικών αρχόντων(1.4.1667)

Επειδή και ο πολλά έκλαμπρος αφέντης Πιέρος Σκούταρης, επίσκοπος και κριτής τούτης της κοινότητος της νήσου Μυκόνου, ψηφισμένος και βαλμένος από τους 1665 Ιουνίου 5 στο άνωθεν αξίωμα, ο οποίος εδούλεψε εντίμως και θεαρέστως κατά το πρέπον και αρμόδιο [...] και επειδή το νησί μας χρειάζεται άρχοντες διαλεκτούς, τίμιους και άξιους να κυβερνούν και να επιτηρούν τα πάντα προς ωφέλεια και διόρθωση. δια τούτο λοιπόν, αφού συγκεντρωθήκαμε όλοι μαζί στο ναό της Υπεράγνου Θεοτόκου οι αιδεσιμότατοι ιερείς και οι εντιμότατοι άρχοντες και όλο το ποίμνιο [...] και μην ευρίσκοντας άλλον αξιότερον εις τους καιρούς τούτους, επανεκλέγουμε τον άνωθεν αφέντη Σκούταρη [...] (με ελαφρά γλωσσική προσαρμογή).

Εκλογή κοινοτικών αρχόντων στη Μύκονο, στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό. π., 308.

■ Πώς γίνονταν η εκλογή των κοινοτικών αρχόντων στη Μύκονο; Ποια προσόντα έπρεπε να έχουν;

Συνάντηση Πατριάρχη και Μωάμεθ

[...] Ο Μωάμεθ προσκάλεσε τον πατριάρχη για να δειπνήσουν μαζί και να συζητήσουν. Και σαν έφτασε, ο τύραννος τον δέχτηκε με μεγάλες τιμές. [...] Όταν ήρθε η ώρα να φύγει ο πατριάρχης από το παλάτι, ο Μωάμεθ του έδωσε ως δώρο το πολύτιμο δεκανίκιο (πατριαρχικό σύμβολο) και τον παρακάλεσε το δεχθεί. Και κατέβηκε μαζί του τις σκάλες μέχρι κάτω στην αυλή [...] Έδωσε μάλιστα και προνόμια εγγράφως στον πατριάρχη με την υπογραφή του, για να μην τον ενοχλήσει κανένας ή να τα αμφισβητήσει [...].

Από το Μέγα Χρονικόν του Γ. Φραντζή, στο: Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, ό.π., 260-261.

Ο θεσμός της κοινότητας

Ο γνωστός από την Αρχαιότητα θεσμός της κοινότητας αποτελούσε ένα είδος τοπικής αυτοδιοίκησης (οι Έλληνες κάθε χωριού ή πόλης αποτελούσαν μια κοινότητα) που προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις της οθωμανικής πολιτικής. Ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας του οθωμανικού κράτους έδωσε στην κοινότητα κύρος και δικαιοδοσίες, φορολογικές, εκπαιδευτικές και άλλες.

Η δυνατότητα εκλογής των κοινοτικών αρχόντων ή **προκριτών*** και ο συλλογικός τρόπος αντιμετώπισης

των προβλημάτων έκαναν το θεσμό αυτό πόλο εθνικής συσπείρωσης και εστία καλλιέργειας του δημοκρατικού πνεύματος.

Κοινότητα και κατανομή των φόρων

Η οθωμανική διοίκηση δεν καθόριζε (με εξαίρεση τον κεφαλικό φόρο και τη δεκάτη επί της παραγωγής) το ποσό που θα καταβάλει ως φόρο ο κάθε υπόχρεος, αλλά τη συνολική φορολογική επιβάρυνση κάθε περιοχής. Στη συνέχεια το ποσό του φόρου μοιραζόταν μεταξύ των κοινοτήτων με τη συνεργασία των κοινοτικών αρχόντων, οι οποίοι το επιμερίζαν στα μέλη της κοινότητάς τους.

■ Ποιο όφελος είχαν οι Έλληνες από το ρόλο αυτό της κοινότητας;

Οι Φαναριώτες

Γύρω από το Πατριαρχείο, τη συνοικία Φανάρι της Κωνσταντινούπολης, διαμορφώθηκε μια ομάδα λαϊκών αξιωματούχων, που είναι γνωστή με την προσωπική ονομασία Φαναριώτες. Με τη μόρφωση και της γλωσσολογίας τους έγιναν απαραίτητοι στην οθωμανική διοίκηση και κατέλαβαν υψηλά αξιώματα, όπως του **Δραγομάνου (διερμνέα) της Υψηλής Πύλης, του Δραγομάνου του Στόλου** και του **Ηγεμόνα** των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Έτσι, απόκτησαν κύρος και εξελίχθηκαν σε κοινωνική ομάδα με μεγάλη οικονομική δύναμη και επιρροή.

Νάμουν....

Νάμουν το Μάη πιστικός, τον Αύγουστο δραγάτης και στην καρδιά του χειμωνιού να 'μουνα κρασσοπούλος. Μα πλιο καλά 'ταν να 'μουνα αρματολός και κλέφτης. Αρματολός μες τα βουνά και κλέφτης μες τους κάμπους, να 'χα τα βράχια αδελφια μου, τα δέντρα συγγενάδια, να με κοιμάν' οι πέρδικες, να με ξυπνάν' τ' απδόνια και στην κορφή της Λιάκουρας να κάνω το σταυρό μου, να τρώγω τούρκικα κορμιά, σκλάβο να μη με λένε. Κλέφτικο δημοτικό τραγούδι, Ανθολογία, Περάνθη, χ. x., τ. Γ., 546.

πιστικός; μισθωτός βοσκός, δραγάτης:αγροφύλακας
■ Πώς έβλεπε ο λαός τους κλέφτες και τους αρματολούς; Γιατί τους ταύτιζε; Βλ. και το παράθεμα **Ανταρσία Ναουσαίων**.

Αρματολοί και κλέφτες

Τα σώματα των αρματολών και των κλεφτών σχηματίστηκαν κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Η οθωμανική διοίκηση, προκειμένου να εξασφαλίσει τη φύλαξη ορισμένων περιοχών, οργάνωσε ένοπλα σώματα από Έλληνες, τους **αρματολούς**. Αντίθετα, το σώμα των **κλεφτών** δημιουργήθηκε από ένοπλους Έλληνες που κατέφευγαν στα βουνά για να αποφύγουν την τυ-

Αρματολοί και κλέφτες, Φώτη Κόντογλου, Δημαρχείο Αθηνών, στο: Νίκος Ζίας, Φώτης Κόντογλου, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα 1991, αρ. 269.

Τα Αμπελάκια

Τα Αμπελάκια με την δραστηριότητά τους μοιάζουν μάλλον με κωμόπολη της Ολλανδίας παρά με χωριό της Τουρκίας. Το χωριό αυτό σκορπίζει, με τη βιοτεχνία του, την κίνηση και τη ζωή σε όλη τη γύρω χώρα και δημιουργεί ένα απέραντο εμπόριο, που συνδέει τη Γερμανία με την Ελλάδα με χίλια νήματα [...]

Όσο για μένα, ποτέ δε θα ξεχάσω αυτά που είδα στα Αμπελάκια [...]. Όλες οι μεγάλες ιδέες να φυτρώνουν σε ένα χώμα βουτηγμένο επί είκοσι αιώνες στη σκλαβιά. Ο αρχαίος ελληνικός χαρακτήρας να ξαναγεννιέται, με την πρώτη ενεργητικότητα, ανάμεσα στους καταρράκτες και τα σπήλαια του Πηλίου. Και, για να τελειώνουμε, όλα, όλα τα ταλέντα και όλες οι αρετές της αρχαίας Ελλάδας, να ξαναγεννιούνται στη γωνιά αυτή της σύγχρονης Ελλάδας.

Φελίξ Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδας στην Τουρκοκρατία, Παρίσι VIII (1800), εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1974, 142, 146-147.

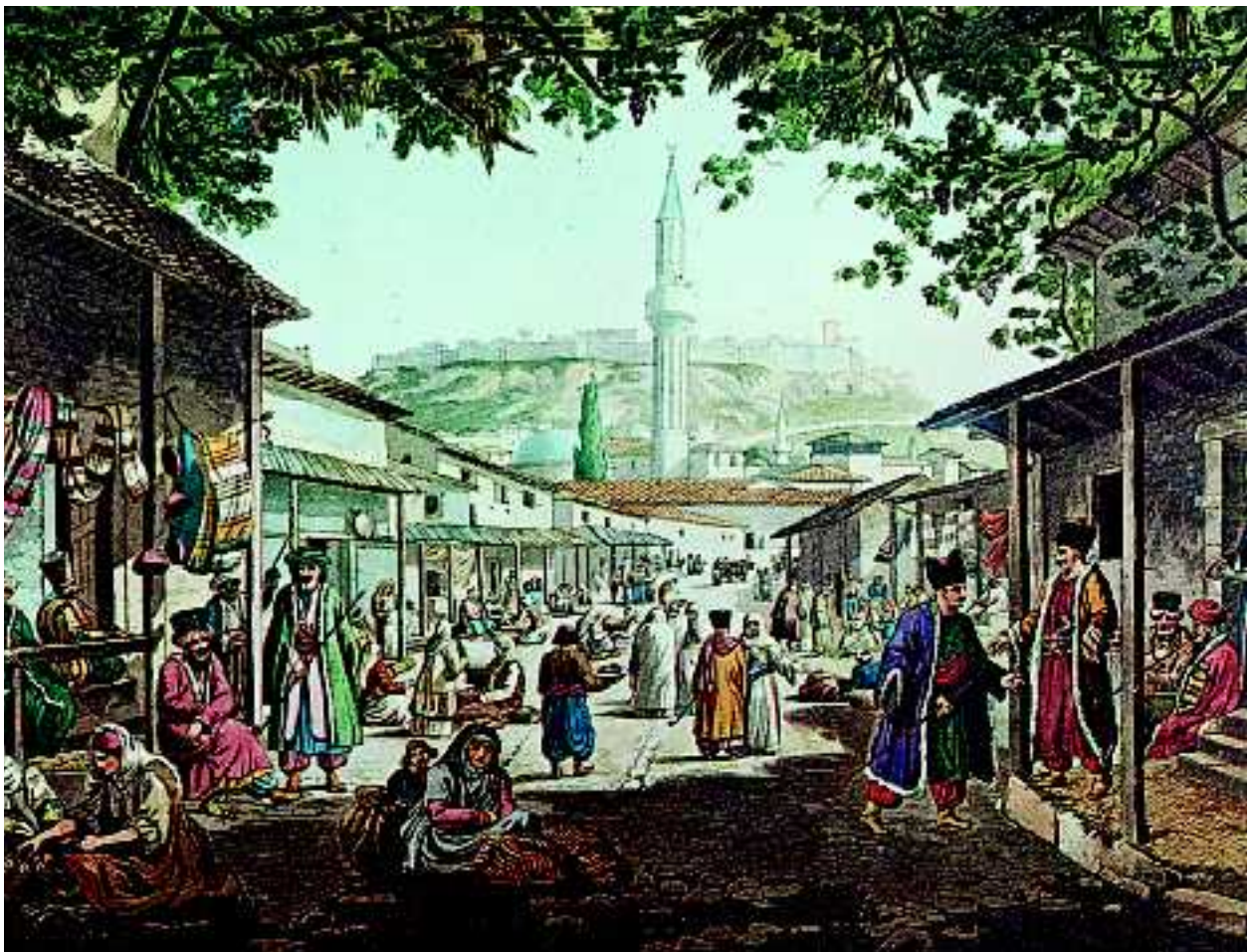
- Ποια θέματα θίγει ο Μπωζούρ και ποια είναι τα συμπεράσματά του;
- Ποια γενικότερη επίδραση είχε η οικονομική ανάπτυξη στην ηθική και πνευματική αναγέννηση του Ελληνισμού;

ραννία των κατακτητών και ζούσαν κάνοντας κλοπές και ληστείες. Συχνά υπήρχε εναλλαγή μεταξύ των δύο ρόλων, ώστε με την πάροδο του χρόνου στη συνείδηση του Ελληνισμού οι δύο έννοιες ταυτίστηκαν.

Οι αρματολοί και οι κλέφτες υπήρξαν οι κύριοι εκφραστές της ένοπλης αντίστασης των Ελλήνων εναντίον των κατακτητών και έγιναν συνώνυμοι της ανδρείας και του αγώνα για ελευθερία. Από τις ένοπλες αυτές ομάδες προήλθε ο πυρήνας των αγωνιστών, η *μαγιά της λευτεριάς*, σύμφωνα με τον Μακρυγιάννη.

Οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές

Κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την Άλωση οι δυσμενείς συνθήκες δεν επέτρεψαν την οικονομική πρόοδο. Από το 17ο αι. παρατηρείται σταδιακή βελτίωση της οικονομίας, που οφείλεται στη σύναψη εμπορικών σχέσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.

Η αγορά των Αθηνών. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Οι Έλληνες αξιοποίησαν την ευκαιρία και ανέπτυξαν δραστηριότητα στον τομέα των θαλάσσιων και χερσαίων μεταφορών. Οι τελευταίες διευκολύνονταν από μια σειρά ελληνικών παροικιών που αναπτύχθηκαν κατά μήκος του οδικού άξονα προς την κεντρική Ευρώπη. Παράλληλα, η ανάπτυξη του εμπορίου έφερε αλλαγές στην αγροτική οικονομία και στο μεταποιητικό τομέα. Καλλιεργούνται προϊόντα (βαμβάκι, μετάξι και άλλα) που έχουν μεγάλη ζήτηση στο εξωτερικό, ενισχύεται η κτηνοτροφία για τον ίδιο λόγο (εξαγωγές μαλλιού) και η οικοτεχνία μετατρέπεται βαθμιαία σε βιοτεχνία.

Η ελληνική βιοτεχνική παραγωγή επεκτείνεται κατά το 18ο αιώνα και στον ευρωπαϊκό χώρο. Για να αντιμετωπιστεί ο διεθνής ανταγωνισμός, δημιουργήθηκαν μεγάλες εταιρείες ή συνεταιρισμοί. Χαρακτηριστική περίπτωση βιοτεχνικού και εμπορικού συνεταιρισμού ήταν τα **Αμπελάκια** με δραστηριότητες στην κατασκευή, βαφή και εμπορία βαμβακερών νημάτων.

Η ανάπτυξη των νέων οικονομικών δραστηριοτήτων οδήγησε στη δημιουργία μιας νέας εύπορης τά-

ξης, της αστικής, που αποτελούνταν από εμπόρους, βιοτέχνες και πλοιοκτήτες. Ο ελληνικός πληθυσμός, όμως, στην πλειονότητά του ήταν αγροτικός.

● Παιδεία του υπόδουλου Ελληνισμού

Στα πρώτα χρόνια μετά την Άλωση οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των υπόδουλων Ελλήνων δεν άφηναν ασφαλώς περιθώρια πολιτιστικής ανάπτυξης. Ωστόσο, η Εκκλησία με επίκεντρο την Πατριαρχική Ακαδημία στην Κωνσταντινούπολη και με τη βοήθεια πνευματικών ανθρώπων που σπούδασαν στη Δύση, αναθερμαίνει την παιδεία του υπόδουλου γένους. Ο Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης (1572-1638), που φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ανέθεσε στο Θεόφιλο Κορυδαλλέα (1570-1646), έναν από τους σπουδαιότερους αριστοτελικούς φιλοσόφους της Τουρκοκρατίας, τη διεύθυνση της Πατριαρχικής Ακαδημίας. Πράγματι, από τις αρχές του 17ου αιώνα αρχίζουν να αποδίδουν καρπούς οι πρώτες αυτές προσπάθειες για αναγέννηση της παιδείας. Η παιδευτική αυτή δραστηριότητα της Εκκλησίας ονομάστηκε **θρη-**

σκευτικός ουμανισμός (ανθρωπισμός).

Η βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών καθώς και η στενότερη επαφή με την Ευρώπη οδήγησαν σε μια προοδευτική αναγέννηση της ελληνικής παιδείας από τα τέλη του 17ου αιώνα. Αντιπρόσωποι της ανερχόμενης αστικής τάξης αμιλλώνται σε θέματα παιδείας. Τα σχολεία πολλαπλασιάζονται και εκδίδονται περισσότερα βιβλία.

Η ορθή μέθοδος της παιδείας

Μαθημένοι εις τα θυμιάματα και τας προσκυνήσεις της α παιδευσίας, ολίγοι τινές κακώς γραμματισμένοι αλαζόνες, σπουδάζουν (επιδιώκουν) να διώξωσι την φιλοσοφίαν, μόνην ικανήν να δείξη την ορθήν μέθοδον της παιδείας, ποτέ (άλλοτε) μεν αυτήν κατηγορούντες ως εναντίαν της θρησκείας, ποτέ δε τους επαινέτας αυτής κηρύττοντες ως αθρήσκους.

Από τον Παπατρέχα του Κοραή, στο: Αδαμαντίου Κοραή, Ο Παπατρέχας, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1970, 32.

■ **Γιατί ο Κοραής θεωρεί τη φιλοσοφία (λογική, ορθολογισμό, φιλοσοφικό στοχασμό, επιστημονική σκέψη) ως βάση για μια σωστή παιδεία;**

■ **Ποιες ομοιότητες παρατηρείτε στη σκέψη του Κοραή και των ευρωπαϊών διανοητών για το ρόλο της επιστημονικής σκέψης;**

Η πνευματική αυτή δραστηριότητα έφτασε στην ακμή της με το **Νεοελληνικό Διαφωτισμό** (1750-1821). Οι Έλληνες λόγιοι επηρεασμένοι από τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού επιδιώκουν γενίκευση της παιδείας, διαδίδουν, εκτός από την κλασική παιδεία, τις θετικές επιστήμες και προωθούν τη λαϊκή γλώσσα. Ταυτόχρονα, προβάλλουν την ορθολογική σκέψη και το αίτημα για πολιτική ελευθερία και ισότητα. Ανάμεσα στους σημαντικότερους εκπροσώπους αυτού του κινήματος είναι ο **Ρήγας Βελεσπινλής ή Φεραίος** (1757-1798) και ο **Αδαμάντιος Κοραής** (1748-1833).

Παράλληλα, εκκλησιαστικοί άνδρες αγωνίζονται για τη διάδοση της παιδείας και τη στήριξη της Ορθόδοξης. Μεταξύ αυτών εξέχουσα θέση κατέχει ο εθνομάρτυρας **Κοσμάς ο Αιτωλός** (1714-1779).

Άλλοι σπουδαίοι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού

Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806)
Ιώσηπος Μοισιόδακας (1725-1800)
Δημήτριος Καταρτζής (1730-1807)

Τέχνη και λαϊκός πολιτισμός

Από το 17ο αιώνα, που αρχίζουν να βελτιώνονται οι συνθήκες στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για ανάπτυξη της τέ-

Προσκλητήριο ελευθερίας

‘Όσ’ απ’ την τυραννίαν πήγαν στη ξενιτειάν,
στον τόπο του ο καθένας ας έλθη τώρα πια.
και όσοι του πολέμου την τέχνην αγροικούν,
εδώ ας τρέξουν όλοι, Τυράννους να νικούν.
Ως πότε οφφικιάλος σε ξένους βασιλείς;
Έλα να γίνης στύλος δικής σου της φυλής.
Κάλλιο για την Πατρίδα κανένας να καθή
ή να κρεμάση φούντα για ξένον στο σπαθί.
Από το Θούριο του Ρήγα, στην Ανθολογία, Περάνθη, χ. χ., τ. Α’, 292.

οφφικιάλος : αξιωματούχος

■ **Ποιους προσκαλεί ο Ρήγας να γυρίσουν στην Ελλάδα και γιατί; Γιατί ποιους λόγους έφευγαν οι Έλληνες από την πατρίδα τους;**

χνης, κυρίως της αρχιτεκτονικής και της ζωγραφικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυξάνεται ο αριθμός των ζωγράφων που καλούνται να φιλοτεχνήσουν τα νέα μνηστήρια και τις νέες εκκλησίες που αρχίζουν να κτίζονται.

Μεγάλη άνθηση παρουσιάζει και η λαϊκή τέχνη σε όλους τους τομείς. Τη γνησιότερη, όμως, πνευματική εκδήλωση του λαϊκού πολιτισμού εκφράζουν τα δημοτικά τραγούδια.

Η λαϊκή τέχνη, τα δημοτικά τραγούδια, τα ήθη και τα έθιμα, καθώς συνυφαίνουν διαχρονικά στοιχεία της ελληνικής παράδοσης, βοήθησαν τους Έλληνες να αντισταθούν στον κίνδυνο της αφομοίωσης και να διαφυλάξουν την ελληνικότητά τους.

Ο παροικιακός Ελληνισμός

Η μετανάστευση Ελλήνων στο εξωτερικό, που άρχισε πριν από την Άλωση, συνεχίστηκε και έγινε πυκνότερη σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Στο τέλος του 18ου αιώνα υπήρχαν πολυάριθμες ελληνικές παροικίες στη δυτική, κεντρική και ανατολική Ευρώπη, στη Βαλκανική και στη νότια Ρωσία.

Οι ελληνικές παροικίες στη **Βενετία**, στη **Βιέννη**, στην **Τεργέστη** και αλλού υπήρξαν εστίες οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης ολόκληρου του Ελληνισμού. Στα σχολεία τους φοιτούσαν νέοι από τον ελλαδικό χώρο και από τα τυπογραφεία τους διοχετεύονταν χιλιάδες βιβλία στην υπόδουλη Ελλάδα. Στη Βιέννη εκδόθηκαν τα πρώτα φιλολογικά περιοδικά, η πρώτη ελληνική εφημερίδα και τα έργα του Ρήγα Φεραίου. Παράλληλα, Έλληνες της διασποράς χρηματοδοτούσαν την ίδρυση και λειτουργία σχολείων στα Γιάννενα, στη Σιάτιστα, στη Σμύρνη και αλλού.

Ερωτήσεις

1. Να συζητήσετε με τους συμμαθητές σου, αξιοποιώντας και λογοτεχνικά κείμενα, μερικά από τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Έλληνες τα πρώτα χρόνια μετά την Άλωση: Παιδομάζωμα, εξισλαμισμός, κρυπτοχριστιανισμός, ναυτολογία, πειρατεία-σκλαβοπάζαρο.
2. Να χωριστείτε σε ομάδες και να βρείτε στοιχεία για τον παροικιακό Ελληνισμό της Ευρώπης. Στην εργασία σας μπορείτε να εργαστείτε με βάση τους εξής άξονες: ίδρυση και οργάνωση των παροικιών, πληθυσμός, απασχόληση, σχολεία, τυπογραφεία, εκδόσεις χρησιμοποιώντας και ποσοτικά στοιχεία.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

Αψβούργοι	Δυναστεία που κυριάρχησε στην Αυστρία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (1278-1918).
Βιομηχανική Επανάσταση	Ριζικός οικονομικός μετασχηματισμός, ο οποίος εμφανίστηκε στην Αγγλία κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και επεκτάθηκε κατά το 19ο αιώνα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Έλαβε χώρα κυρίως στη βιοτεχνία, η οποία με τη χρήση νέων πηγών ενέργειας (γαιάνθρακας και ατμός) και μηχανών μετεξελίχτηκε σε βιομηχανία, αλλά επεκτάθηκε και στις μεταφορές, με τη χρήση του σιδηροδρόμου και του ατμόπλοιου.
Βούλα	Έγγραφο που έφερε τη σφραγίδα του πάπα της Ρώμης.
Γαληνοτάτη Δημοκρατία	Ονομασία του ναυτικού κράτους της Βενετίας που υποδηλώνει σταθερότητα.
Δίαιτα	Το ανώτατο συμβούλιο των αντιπροσώπων των ευγενών, του κλήρου και των αστών στην αυτοκρατορική Γερμανία και σε χώρες της ανατολικής Ευρώπης.
Διαφωτισμός	Πνευματικό κίνημα του 18ου αι. που επιδίωκε πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές και γενικότερα τη βελτίωση του ανθρώπου. Ξεκίνησε από τη Γαλλία και επεκτάθηκε βαθμιαία και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Οι φορείς του κινήματος (φιλόσοφοι και διαφωτιστές) πίστευαν ότι θα υπάρξει πρόοδος και ότι η επιστήμη και η λογική θα βοηθήσουν τον άνθρωπο να απαλλαγεί από τις προκαταλήψεις του παρελθόντος.
Διομολογήσεις	Εμπορικές συμφωνίες αποικιακού χαρακτήρα, με τις οποίες η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραχωρούσε προνόμια στις ευρωπαϊκές δυνάμεις, με μοναδικό αντάλλαγμα τη φιλία τους. Με αυτές νομιμοποιήθηκε η εκμετάλλευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
Δραγουμάνος/Δραγομάνος	Διερμηνέας, υψηλόβαθμο αξίωμα στο Οθωμανικό Κράτος, το οποίο κατελάμβαναν χριστιανοί, κυρίως Έλληνες, επειδή οι μουσουλμάνοι δεν μάθαιναν ξένες γλώσσες. Ο Μεγάλος Δραγομάνος της Υψηλής Πύλης εκτελούσε καθήκοντα Υπουργού Εξωτερικών. Σημαντική ήταν και η θέση του Δραγομάνου του Στόλου της Άσπρης Θάλασσας (του Αιγαίου).
Εκλέκτορες	Οι επτά γερμανοί ηγεμόνες που συμμετείχαν στην εκλογή του γερμανού αυτοκράτορα.
Ελέω Θεού βασιλεία	Πολιτική αντίληψη σύμφωνα με την οποία ο μονάρχης έχει λάβει εντολή διακυβέρνησης από τον Θεό, στον οποίο και μόνο λογοδοτεί.
Εμπειρισμός	Θεωρία που δέχεται ως πηγή της γνώσης και κριτήριο της αλήθειας την εμπειρία.
Ένδοξη Επανάσταση (1688)	Επανάσταση των άγγλων ευγενών και των άγγλων αστών, η οποία έφερε στο προσκήνιο την αγγλική αστική τάξη. Ονομά-

Ευαγγελιστάριο	στηκε ένδοξη, για να διακρίνεται από την επανάσταση του Κρόμβελ, στην οποία συμμετείχαν και τα λαϊκά στρώματα. Λειτουργικό βιβλίο, το οποίο περιλαμβάνει τις περικοπές του Ευαγγελίου που αναγιγνώσκονται κατά τη διάρκεια των ιερών ακολουθιών.
Ηουσασμός	Θεολογικό κίνημα. Σύμφωνα με τους Ηουσαστές, η επικοινωνία με το Θεό επιτυγχάνεται με τη μοναξιά, τη σιωπή, τον ασκητισμό και την προσευχή.
Habeas Corpus	Η φράση είναι λατινική και σημαίνει επί λέξει «ας έχεις το σώμα». Για την πρακτική σημασία της, βλ. σχετικό παράθεμα.
Κεφαλαιοκρατικό ή καπιταλιστικό σύστημα	Οικονομικό σύστημα που εμφανίστηκε στη Δυτική Ευρώπη με τις μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις και αναπτύχθηκε ιδιαίτερα με τη Βιομηχανική Επανάσταση. Σ' αυτό τα μέσα παραγωγής κατέχουν και εκμεταλλεύονται οι κεφαλαιοκράτες.
Κλασικισμός– Νεοκλασικισμός	Πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα που μιμούνται την κλασική αρχαιότητα. Ένα λογοτεχνικό ή εικαστικό έργο θεωρείται κλασικό, όταν χαρακτηρίζεται από αρμονία, ισορροπία, σωστές αναλογίες και χρωματισμούς, ρυθμό και υψηλό ήθος. Στο νεοκλασικισμό αυτό αποκτά και κοινωνική σημασία, συνδεδεμένο με τον αγώνα για ελευθερία.
Κονσέρτο	Είδος μουσικής σύνθεσης για ένα ή περισσότερους σολίστ και ορχήστρα.
Μαγιорδόμος ή αυλάρχης	Ο επικεφαλής αξιωματούχος των ανακτόρων και έμπιστος του βασιλιά στο Φραγκικό κράτος.
Μαικίνας	Ηγεμόνας ή εύπορος αστός που ενισχύει οικονομικά τον πολιτισμό και την τέχνη.
Μεγάλος βεζήρης	Ο ανώτατος αξιωματούχος του Οθωμανικού Κράτους, ένα είδος πρωθυπουργού.
Μεταποιοτικός ή δευτερογενής τομέας παραγωγής	Περιλαμβάνει την οικοτεχνία, τη βιοτεχνία και τη βιομηχανία.
Μοναχικό τάγμα	Κοινότητα μοναχών που αποδέχονται και τηρούν τους ίδιους κανόνες. Τα κυριότερα μοναχικά τάγματα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ήταν των Φραγκισκανών, των Δομνικανών και των Κιστερκιανών.
Μικρογραφία ή μινιατούρα	Ζωγραφική μικρών διαστάσεων πάνω σε βιβλίο.
Μικροτεχνία	Κατηγορία έργων τέχνης που έχουν μικρές διαστάσεις.
Μνημειακή ζωγραφική	Η μεγάλων διαστάσεων ζωγραφική σε ναούς και άλλα κτίρια.
Όπερα	Πολύμορφο έργο, συνήθως με μυθολογικά θέματα, στο οποίο συνδυάζονται η μουσική, το δράμα, η πρόζα, η ποίηση, ο χορός, η σκηνογραφία κ.ά.
Ορατόριο	Μουσικό έργο που έχει συνήθως θρησκευτικό περιεχόμενο και μοιάζει με όπερα, χωρίς όμως το στοιχείο της σκηνικής δράσης, με αφηγηματικά στοιχεία, άριες, φωνητικά και χορωδιακά μέ-

Ορθολογισμός	ρη, ορχηστρικές εισαγωγές ή ενδιάμεσες παρεμβολές. Φιλοσοφική θεωρία που δίνει έμφαση στη λογική απόδειξη της αλήθειας.
Πρεσβυτεριανοί	Προτεστάντες που δεν αποδέχονται το επισκοπικό αξίωμα και υποστηρίζουν ότι η εκκλησία πρέπει να διοικείται από πρεσβυτέρους
Πουριτανοί	Μέλη της πρεσβυτεριανής εκκλησίας της Αγγλίας που πίστευαν ότι η λατρεία και η εκκλησιαστική πρακτική πρέπει να στηρίζεται αποκλειστικά στην αγία Γραφή.
Προοπτική	Η τεχνική με την οποία οι ζωγράφοι δίνουν την ψευδαίσθηση της τρίτης διάστασης, δηλαδή του βάθους της σύνθεσης, πάνω στη δισδιάστατη επιφάνεια του πίνακα.
Προστασία	Παρεχόταν από τους δυνατούς γαιοκτήμονες στους αδύνατους, οι οποίοι σε αντάλλαγμα πλήρωναν φόρο σε είδος ή εργάζονταν στα κτήματά τους.
Προστατευτισμός ή Μερκαντιλισμός	Οικονομική πρακτική μάλλον παρά θεωρία, που είχε επικρατήσει στην Ευρώπη από το 16ο ως το 18ο αι. Κατ' αυτή ο πλούτος μιας χώρας βασιζόταν στα αποθέματα των πολύτιμων μετάλλων που διέθετε. Έτσι το κράτος επιδίωκε να έχει ενεργητικό εμπορικό ισοζύγιο και παρενέβαινε, ενθαρρύνοντας τις εξαγωγές και αποθαρρύνοντας τις εισαγωγές.
Πρωτογενής τομέας	Η γεωργία και η κτηνοτροφία.
Ραγιάδες (raya)	Το σύνολο του πληθυσμού, με εξαίρεση τις αξιωματούχους, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο όρος δήλωνε από το 18ο αι. μόνο τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς, κυρίως τους χριστιανούς, που ζούσαν άθλια λόγω των φόρων και της καταπίεσης των Τούρκων.
Ρομαντισμός	Ευρωπαϊκό καλλιτεχνικό ρεύμα που δίνει έμφαση στα συναισθήματα (α' μισό 19ου αι.)
Συμφωνία	Εκτενής μουσική σύνθεση για ορχήστρα.
Τριτογενής τομέας	Ο τομέας της οικονομίας που αφορά τις υπηρεσίες (εμπόριο, τράπεζες, μεταφορές).
Τροβαδούροι	Οι τροβαδούροι (trouvar-trobar = επινοώ) ήταν οι τραγουδιστές της Ν. Γαλλίας. Στη Β. Γαλλία ονομάζονταν τροβάρροι και στη Γερμανία Minnesänger (ερωτικοί τραγουδιστές).
Υπερρεαλισμός ή Σουρρεαλισμός	Λογοτεχνικό και κίνημα του 20ου αι. που βασίζεται στη θεωρία του S. Freud και επιδιώκει την έκφραση του υποσυνείδητου κόσμου, που στηρίζεται στο όνειρο και τη φαντασίωση.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ.
I. ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α΄ ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ

Κωνσταντίνος Α΄	324-337
Κωνσταντίνος	337-361
Ιουλιανός	361-363
Ιοβιανός	363-364
Ουάλης	364-378
Θεοδόσιος Α΄	379-395
Αρκάδιος	395-408
Θεοδόσιος Β΄	408-450
Μαρκιανός	450-457
Λέων Α΄	457-474
Λέων Β΄	474
Ζήνων	474-491
Αναστάσιος Α΄	491-518
Ιουστίνος Α΄	518-527
Ιουστινιανός Α΄	527-565

ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ Α΄

Ιουστίνος Β΄	565-578
Τιβέριος Α΄	578-582
Μαυρίκιος	582-602
Φωκάς	602-610

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ηράκλειος	610-641
Κώνστας Β΄	641-668
Κωνσταντίνος Δ΄	668-685
Ιουστινιανός Β΄	685-695 (πρώτη βασιλεία)
Λεόντιος	695-698
Τιβέριος Β΄	698-705
Ιουστινιανός Β΄	705-711 (δεύτερη βασιλεία)

ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΔΩΝ

Φιλιππικός	711-713
Αναστάσιος Β΄	713-715
Θεοδόσιος Γ΄	715-717

Η ΣΥΡΙΑΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ

Λέων Γ΄	717-741
Κωνσταντίνος Ε΄	741-775
Λέων Δ΄	775-780
Κωνσταντίνος ΣΤ΄	780-797
Ειρήνη	797-802

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΟΥ ΑΜΟΡΙΟΥ

Νικηφόρος Α΄	802-811
--------------	---------

Σταυράκιος	811
Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβές	811-813
Λέων Ε΄	813-820
Μιχαήλ Β΄	820-829
Θεόφιλος	829-842
Μιχαήλ Γ΄	842-867

Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ

Βασίλειος Α΄	867-886
Λέων ΣΤ΄	886-912
Αλέξανδρος	912-913
Κωνσταντίνος Ζ΄	913-959
Ρωμανός Α΄ Λακαπνός	920-944
Ρωμανός Β΄	959-963
Νικηφόρος Β΄ Φωκάς	963-969
Ιωάννης Α΄ Τζιμισκής	969-976
Βασίλειος Β΄	976-1025
Κωνσταντίνος Η΄	1025-1028
Ρωμανός Γ΄ Αργυρός	1028-1034
Μιχαήλ Δ΄	1034-1041
Ζωή και Θεοδώρα	1042
Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος	1042-1055
Θεοδώρα	1055-1056 (δεύτερη βασιλεία)

ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΟΙ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

Μιχαήλ ΣΤ΄	1056-1057
Ισαάκ Α΄ Κομνηνός	1057-1059

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΔΟΥΚΩΝ

Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας	1059-1067
Ρωμανός Δ΄ Διογένης	1067-1071
Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας	1071-1078
Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης	1078-1081

Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Αλέξιος Α΄	1081-1118
Ιωάννης Β΄	1118-1143
Μανουήλ Α΄	1143-1180
Αλέξιος Β΄	1180-1183
Ανδρόνικος Α΄	1183-1185

ΑΓΓΕΛΟΙ

Ισαάκ Β΄	1185-1195
Αλέξιος Γ΄	1195-1203
Ισαάκ Β΄ (δεύτερη βασιλεία) και Αλέξιος Δ΄	1203-1204

Αλέξιος Ε' Μούρτζουφλος	1204	Ανδρόνικος Β'	1282-1328
ΛΑΣΚΑΡΙΔΕΣ (ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΝΙΚΑΙΑΣ)		Ανδρόνικος Γ'	1328-1341
Θεόδωρος Α'	1204-1222	Ιωάννης Ε'	1341-1391
Ιωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης	1222-1254	Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός	1347-1354
Θεόδωρος Β'	1254-1258	Ανδρόνικος Δ'	1376-1379
Ιωάννης Δ'	1258-1261	Ιωάννης Ζ'	1390
ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΙ		Μανουήλ Β'	1391-1425
Μιχαήλ Η'	1261-1282	Ιωάννης Η'	1425-1448
		Κωνσταντίνος ΙΑ'	1449-1453

II. ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

324-333	Ίδρυση και οικοδόμηση της Κων/λης		δέκτη»
325	Σύνοδος της Νίκαιας	533-4	Καθυπόταξη Βανδαλικού Κράτους
343	Οι Γότθοι και άλλοι Γερμανοί βαπτίζονται χριστιανοί (Αρειανοί)	535-55	Καθυπόταξη Οστρογοθικού Βασιλείου
378	Ήττα του Ουάλη στην Αδριανούπολη	562	Συνθήκη ειρήνης μεταξύ Περσίας και Βυζαντίου
395	Διαίρεση της αυτοκρατορίας σε δύο μέρη.	Τέλη 6ου αι.	Εισβολές Αβάρων και Σλάβων
425	Ίδρυση Πανεπιστημίου Κων/λης	620	Οι Πέρσες κατακτούν την Εγγύς Ανατολή
431	Σύνοδος Εφέσου	626	Άβαροι και Πέρσες πολιορκούν την Πόλη, αλλά αποκρούονται
438	Δημοσίευση Θεοδοσιανού Κώδικα	627	Οι Πέρσες συντρίβονται κοντά στη Νινευί και αποδίδουν τα κατακτηθέντα εδάφη στο Βυζάντιο
451	Σύνοδος Χαλκηδόνας		
457	Ο Λέων Α' στέφεται αυτοκράτορας (από τον πατριάρχη για πρώτη φορά)	636	Οι Άραβες νικούν τους Βυζαντινούς στη μάχη του Ιερομιάκος (Yarmuk)
482	Ενωτικόν Ζήνωνος και έναρξη σχίσματος μεταξύ Ρώμης και Κων/λης	638.	Ο χαλίφης Ομάρ κατακτά τα Ιεροσόλυμα.
493	Ο Θεοδέριχος γίνεται κύριος της Ιταλίας	640	Οι Άραβες αρχίζουν την κατάκτηση της Αιγύπτου και της Βόρειας Αφρικής
529	Δημοσίευση Ιουστινιάνειου Κώδικα και αναστολή λειτουργίας της Νεοπλατωνικής Ακαδημίας στην Αθήνα	655	«Ναυμαχία των Ιστών» και νίκη των Αράβων επί των Βυζαντινών
532	Στάση του Νίκα - έναρξη ανοικοδόμησης Αγίας Σοφίας-Διαμόρφωση ρυθμού βασιλικής μετρούλο	678	Η πρώτη επίθεση του αραβικού στόλου κατά της Κων/λης αποτυγχάνει
533	Δημοσίευση της συλλογής «Παν-	680	Εγκατάσταση Βουλγάρων νοτίως του Κάτω Δούναβη και ίδρυση Βουλγαρικού Κράτους
		697	Οι Άραβες κατακτούν την Καρ-

	κηδόνα		Κρήτη
718	Οι Άραβες αποκρούονται μπροστά στην Πόλη	965	Οι Βυζαντινοί ανακτούν την Κύπρο
730	Έναρξη οικονομικής	968	Ο Νικηφόρος Φωκάς κατακτά τη Συρία
751	Οι Λομβαρδοί κατακτούν το Εξαρχάτο της Ραβέννας	975	Ο Ιω. Τζιμισκής προελαύνει ως την Παλαιστίνη
754	Εικονοκλαστική σύνοδος της Ιέρειας	988	Εκχριστιανισμός του κράτους του Κιέβου
787	Σύνοδος της Νίκαιας: Καταδίκη της εικονομαχίας	11ος αι.	Το λόγιος έπος του Διγενή Ακρίτα - Διαμόρφωση του οκταγωνικού ρυθμού.
805	Έπτα των Σλάβων της Πάτρας: Αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο	1014	Ο Βασίλειος Β΄ εκμηδενίζει τον στρατό και το κράτος των Βουλγάρων του τσάρου Σαμουήλ
811	Ο βούλγαρος χάνος Κρούμος κατατροπώνει και εξοντώνει τον Νικηφόρο Α΄	1054	Σχίσμα μεταξύ των δύο Εκκλησιών
826	Οι Άραβες αποσπούν από το Βυζάντιο την Κρήτη	1071	Έπτα του Διογένη Δ΄ από τους Σελτζούκους στο Ματζικέρτ της Αρμενίας
827	Οι Άραβες αρχίζουν την κατάκτηση της Σικελίας	1077	Οι Σελτζούκοι κατακτούν τα Ιεροσόλυμα
843	Αναστήλωση εικόνων και τέλος οικονομικής	1080	Ο Σουλεϊμάν Α΄ ιδρύει το Σουλτανάτο του Ρουμ
9ος αι.	Διαμόρφωση ρυθμού σταυροειδούς με τρούλο	1081	Ο Ροβ. Γυισκάρδος κατακτά το Δυρράχιο και εισδύει στη Μακεδονία και Θεσσαλία
860	Πρώτη εκστρατεία Ρώσων κατά της Κων/λης	1082	Εμπορική συνθήκη Βυζαντίου και Βενετών
863	Ιεραποστολή Μοραβίας-Νίκη κατά Αράβων στη μάχη του Λαλακόντος	1096-99	1η Σταυροφορία: Κατάκτηση Νίκαιας (1097), Αντιόχειας (1098) και Ιεροσολύμων (1099)
864	Εκχριστιανισμός Βουλγαρίας	1122	Καταστροφή των Πετσενέγων
867	Ο Φώτιος αφορίζει τον πάπα Νικόλαο Α΄. Αρχή Φωτίειου Σχίσματος	1147-9	2η Σταυροφορία. Οι Σταυροφόροι αποτυγχάνουν στη Μ. Ασία
902	Οι Άραβες κατακτούν το Ταυρομένιον (Taormina)	1186	Η Βουλγαρία αποσπάται από το Βυζάντιο και η βυζαντινή κυριαρχία στα Βαλκάνια καταρρέει
904	Οι Άραβες λεηλατούν τη Θεσσαλονίκη	1189-92	3η Σταυροφορία. Το Βυζάντιο χάνει την Κύπρο
944	Οι Βυζαντινοί ανακτούν τη συριακή Έδεσσα	1202-4	4η Σταυροφορία και άλωση της Πόλης
10ος αι.	Ακριτικά τραγούδια		
961	Οι Βυζαντινοί ανακτούν την		

1224	Ο Θεόδωρος Άγγελος της Ηπείρου κατακτά το Λατινικό Βασίλειο της Θεσσαλονίκης		βους στη μάχη του Κοσσυφοπέδιου (Κόσοβο).
		1393	Οι Οθωμανοί κατακτούν την Βουλγαρία
1225	Ο Ιωάννης Βατάτζης της Νίκαιας αποσπά τη Μ. Ασία από τους Λατίνους	1402	Μάχη της Άγκυρας και ήττα των Οθωμανών από τους Μογγόλους
1261	Ο Μιχαήλ Η΄ ανακτά την Πόλη και αποκαθιστά και ανακτά το Μυστρά και άλλα φρούρια του Μορέως	1430	Οι Οθωμανοί κατακτούν τη Θεσσαλονίκη
1282	Ο Σικελικός Εσπερινός ματαιώνει την επίθεση του Καρόλου Δ΄ κατά του Βυζαντίου	1431	Καταλύεται η ηγεμονία της Αχαΐας και η Πελοπόννησος περιέρχεται στους Έλληνες
1300	Όλη η Μ. Ασία περιέρχεται στους Οθωμανούς	1439	Ένωση των δύο εκκλησιών στη Φλωρεντία
1310/1	Οι Καταλανοί νικούν τους Φράγκους στη μάχη του Κηφισού και γίνονται κύριοι της Αθήνας	1444	Ο Μουράτ Β΄ νικά τους χριστιανούς σταυροφόρους στη Βάρνα της Βουλγαρίας
1326	Η Προύσα γίνεται πρωτεύουσα του Οθωμανικού Κράτους	1453	Ο Μωάμεθ Β΄ κυριεύει την Κων/λη και καταλύει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία
1354	Η κατάκτηση της Καλλίπολης εγκαινιάζει τις οθωμανικές κατακτήσεις στην Ευρώπη	1456	Η Αθήνα πέφτει στα χέρια των Οθωμανών
1368/9	Η Αδριανούπολη γίνεται πρωτεύουσα των Οθωμανών	1460	Οι Οθωμανοί κατακτούν την Πελοπόννησο
1389	Οι Οθωμανοί νικούν τους Σέρ-	1461	Οι Οθωμανοί κατακτούν την Τραπεζούντα

III. ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

5ος-6ος αι.	Μετανάστευση λαών, εισβολές βαρβάρων	751	Ο Πιπίνος Βραχύς στέφεται βασιλιάς των Φράγκων και ιδρύει τη δυναστεία των Καρολιδών
476	Πτώση Δυτ., Ρωμ. Κράτους, αρχή Μεσαίωνα	768-774	Ο Καρλομάγνος βασιλιάς των Φράγκων
481	Εγκαθίδρυση Μεροβιγγείων	800	Ο Καρλομάγνος στέφεται αυτοκράτορας
481-511	Χλωδοβίκος Α΄, βασιλιάς των Φράγκων	843	Συνθήκη του Βερντέν και τριχοτόμηση του Φραγκικού Κράτους
496	Βάπτιση Χλωδοβίκου Α΄	8ος-9ος αι.	Έναρξη διαμόρφωσης φεουδαρχίας
6ος-7ος αι.	Νέες επιδρομές λαών στην Ευρώπη	9ος-10ος αι.	Επιδρομές Σαρακηνών, Μαγυάρων και Νορμανδών στην Ευρώπη
732	Ο Κάρολος Μαρτέλος αναχαιτίζει τους Άραβες στο Πουατιέ		

962	Ο Όθων Α' στέφεται αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους	1517-1555	Μεταρρύθμιση και αντιμεταρρύθμιση
987	Ο Ούγος Καπέτος στέφεται βασιλιάς της Γαλλίας και ιδρύει τη δυναστεία των Καπετιδών	1519-1522	Πρώτος περίπλους της γης
11ος αι.	Καινοτομίες στη γεωργία, ανάπτυξη πόλεων και εμπορίου, ρομανικός ρυθμός	1520	Ο Λούθηρος καίει τη βούλα του πάπα
1066	Ο Γουλιέλμος ο Κατακτητής βασιλιάς της Αγγλίας	1529	Πρώτη πολιορκία Βιέννης
1075	Έναρξη της διαμάχης για την περιβολή	1535	Πρώτες Διομολογήσεις Γαλλίας με Οθωμανούς
12ος αι.	Γοτθικός ρυθμός	1555	Ειρήνη Αυγούστας
1122	Κονκορδάτο της Βορμς και λήξη της διαμάχης για την περιβολή	1571	Κατάληψη Κύπρου από τους Τούρκους, ναυμαχία Ναυπάκτου
13ος αι.	Έναρξη παρακμής φεουδαρχίας	1572	Νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου
1215	Μεγάλος Χάρτης Δικαιωμάτων	1598	Διάταγμα Νάντης
14ος αι.	Κρίση της φεουδαρχίας, λαϊκές εξεγέρσεις	1618-48	Τριακονταετής Πόλεμος
1305-1377	Αιχμαλωσία της Αβινιόν	1648	Συνθήκη της Βεσφαλίας
1337-1453	Εκατονταετής πόλεμος	1669	Κατάληψη Κρήτης από τους Τούρκους
1345-1400	Μαύρος Θάνατος	1683	Δεύτερη πολιορκία Βιέννης από τους Οθωμανούς
1450 περ.	Εφεύρεση τυπογραφίας	1685	Ανάκληση Διατάγματος Νάντης
15ος-16ος αι.	Ανακαλύψεις, Αναγέννηση, Ανθρωπισμός	1688	Ένδοξη Επανάσταση
1453	Ο Μωάμεθ Β' παραχωρεί προνόμια στον πατριάρχη Γεννάδιο Β'	1688-1789	Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός
1492	Ανακάλυψη Αμερικής και έναρξη-Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας	1750-1821	Νεοελληνικός Διαφωτισμός
		1750-1800	Έναρξη Βιομηχανικής Επανάστασης
		1774	Συνθήκη Κιοουτσούκ Καϊναρτζή
		1789	Γαλλική Επανάσταση

Βιντεοκασέτες-CD-Rom για το Βυζάντιο

1. Ευ. Χρυσός-Μ. Στασινοπούλου (επιμ.), Κωνσταντινούπολη. Η ίδρυση μιας παγκόσμιας πρωτεύουσας. Το μάθημα που δεν έγινε, Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη, Αθήνα 1995.
2. Ευ. Χρυσός (επιμ.), ΣΟΦΙΑ, μια ηλεκτρονική βιβλιοθήκη για το Βυζάντιο, Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη, Αθήνα 1995.
3. ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Από το παρόν στο παρελθόν. Βυζαντινή Ιστορία Β΄ Γυμνασίου. Εκπαιδευτικό λογισμικό που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του έργου ΕΠΕΑΕΚ "Αναδιатύπωση και Εκσυγχρονισμός των Προγραμμάτων Σπουδών και Παραγωγή Διδακτικού Υλικού".

Τόποι του Διαδικτύου για τη Βυζαντινή Ιστορία

Διδάσκοντες και μαθητές μπορούν να αναζητήσουν και να βρουν στο Διαδίκτυο (Internet) μεγάλο αριθμό διαδικτυακών τόπων (sites) σχετικών με τη μεσαιωνική ιστορία, που προσφέρουν πρωτογενές υλικό (πηγές), συνθετικές εργασίες και βιβλιογραφίες, αν πληκτρολογήσουν τις ακόλουθες δύο γενικές αναφορές: «Internet Medieval Sourcebook» και «Doaks Economic History of Byzantium». Βασική προϋπόθεση για την αξιοποίηση αυτού του τεράστιου υλικού είναι η καλή γνώση της αγγλικής γλώσσας.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Σπ. Ασδραχάς-Καραπιδάκης Ν. Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αι. τ. 1-2, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.
- Απ. Βακαλόπουλος Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία τ. Β' (1453-1669), τ. Δ' (1669-1912), Θεσσαλονίκη 1973-1976.
- S. Bernstein-P. Milza Ιστορία της Ευρώπης. Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη, τ. Α' (5ος- 18ος αι.), μετ. Α. Δημητρακόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- F. Braudel Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός. Οι δομές της καθημερινής ζωής, το δυνατό και το αδύνατο, τ. 1-2, μετ. Αικ. Ασδραχά, Εκδόσεις Μορφωτικού Ινστιτούτου Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995-8.
- J. Burckhardt Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία, μετ. Μ.Τοπάλη, εκδ. Νεφέλη 1997.
- E. Burns Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της Νεώτερης Ευρώπης, τ. Α' , μετ. Τ. Βαρβέρης, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983.
- Αικ. Χριστοφιλοπούλου Βυζαντινή Ιστορία, 3 τόμοι, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991-1997.
- Ευ. Χρυσός Το Βυζάντιον και οι Γότθοι, Θεσσαλονίκη 1972.
- G. Dagron Η γέννηση μιας πρωτεύουσας, Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της, 330-451, μετ. Μ. Λουκάκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000.
- A. G. Debus Άνθρωπος και φύση στην Αναγέννηση, μετ. Τ. Τσιαντούλας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.
- A. Δεληβορριάς Interpretatio Christiana, στο Ευφρόσυνο: Αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη, Αθήνα 1991, σ. 107-123.
- K. Γιαννακόπουλος Βυζάντιο και Δύση, μετ. Ε. Βαρουξάκη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985.
- E. Γλύκατζη - Αρβελέρ Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, μετ. Τ. Δρακοπούλου, 4η έκδοση, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 1992.

- J. Le Goff Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα, εκδ. Κέδρος, 2002.
- J. Le Goff Ο πολιτισμός της μεσαιωνικής Δύσης, με. Ρ. Μπενβενίστε, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- N. Hampson Ο Διαφωτισμός, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1994.
- A. Hauser Κοινωνική Ιστορία της Τέχνης, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1970.
- E. Hobsbawm Η γένεση της Βιομηχανικής Επανάστασης, Κείμενα Ευρωπαϊκής Ιστορίας, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, 101-121.
- H. Hunger Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια και κοσμική λογοτεχνία των Βυζαντινών, τ. 1-3, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1987-94.
- Θ. Ιωάννου Εμπορικές σχέσεις Κύπρου-Γαλλίας κατά το 18ο αι., Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, Λευκωσία 2002.
- ΙΕΕ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ζ'-Η'-Θ'-Ι'-ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974-8.
- M. Kaplan Βυζάντιο και Ελλάδα, μετ. Μ. Βερέπτας, σειρά Ανακαλύψεις-Ιστορία, εκδ. Α. Δελφθανάσης, Αθήνα 1994.
- Ι. Καραγιαννόπουλος Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, τόμος Β', Ιστορία Μέσης Βυζαντινής Περιόδου (565-1081), ανατύπ., εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1987.
- Ι. Καραγιαννόπουλος Το Βυζαντινό Κράτος, 4η έκδοση, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.
- Ι. Καραγιαννόπουλος (επιμ.) Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας του Πανεπιστημίου του Καίμπριτζ, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1978.
- N. Καραπιδάκης Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης, 5ος -11ος αι., εκδ. Αλεξάνδρεια, 1996.
- Καρτέσιος Λόγος περί της μεθόδου, μετ. Χρ. Χριστίδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976.
- Π. Κιτρομηλίδης Πολιτικοί στοχαστές των Νεοτέρων Χρόνων. Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1992.
- J. Koder Το βυζάντιο ως χώρας. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη Βυζαντινή περιοχή. μετ. Δ. Χ. Σταθακόπουλος, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005
- B. Κρεμμυδάς Νεότερη Ιστορία, 5η έκδοση, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990.
- B. Κρεμμυδάς-Φ. Πισπιρίγκου Ο μεσαιωνικός κόσμος, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985.
- A. Κυρκίνη-Κούτουλα Η Οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα (Η περίπτωση της Πελοποννήσου, 1715-1821), Αρσενίδης, Αθήνα 1996.
- A. E. Laiou (εκδ.) Economic History of Byzantium, 3 τόμοι, Washington, D. C. 2002.
- M. Λαμπράκη-Πλάκα Οι πραγματείες περί ζωγραφικής Αλμπέρτι και Λεονάρντο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1988.
- P. Lemerle Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αι., μετ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981.
- M. V. Levtchenko Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (από τις αρχές ως το 1453), μετ. Γ. Ν. Βιστάκης, εκδ. Γερ. Αναγνωστίδης, Αθήνα x.x.
- G. Livet. – R. Mousnier Γενική Ιστορία της Ευρώπης, τ. Γ' (1300-1660), μετ. Π. Παπαδόπουλος, τ. Δ' (1660-1789), μετ. Α. Τριανταφύλλου, τ. Ε' (1789-1848), μετ. Ειρ. Λούβρου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990.

Οι συγγραφείς επιθυμούν να ευχαριστήσουν όλους τους εκδότες και εκδοτικούς οίκους από βιβλία των οποίων αντλήθηκε το εικονιστικό υλικό. Ειδικότερα ευχαριστούμε το Μορφωτικό Ίδρυμα της Τραπέζης της Ελλάδος (MIET), τις Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, τις εκδόσεις Βάνιας, τις εκδόσεις Δελιθανάσης, τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, :

Fabbri – Μέλισσα,
Gombrich, E. H.,

Οι μεγάλοι ζωγράφοι, Αθήνα 1971.
Το Χρονικό της Τέχνης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης,
Αθήνα 1994.

Larousse, Ιστορία της Τέχνης, εκδ. ΒΙΒΛΙΟΡΑΜΑ.

Mandatori – Φυτράκη.,
Rowling, Marjorie,

Μουσεία του Κόσμου, Αθήνα 1969.
Η Καθημερινή Ζωή στο Μεσαίωνα, εκδ. Παπαδήμα, 1992.
Τα 100 Γεγονότα που άλλαξαν τον Κόσμο, Αθήνα.

Ακαδημαϊκή, Γκερμπεσιώτης, Η. και ΣΙΑ
Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος, Λαρούς, Μπριτάνικα

Εκδοτική Αθηνών,
Καπόπουλος, K-Time Life
Υπουργείο Πολιτισμού,

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα.
Παγκόσμια Ιστορία, Αθήνα 1991.
Από τον Θεοτοκόπουλο στον Σεζάν, Αθήνα 1992.

Εθνική Πινακοθήκη,
Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου
Χόνορ, Χιου - Φλέμιγκ, Τζον,

Ιστορία της Τέχνης, τ. 2-3, Εκδόσεις Υποδομή, Αθήνα 1991-2

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο, θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α')

ΒΙΒΛΙΟΣΗΜΟ

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.